CORE COURSE(CC): RELIGIOUS STUDIES

SEMESTER-VI

(FAMOUS RELIGIOUS THINKERS)

ਧਰਮ ਚਿੰਤਕ

ਭਾਗ–ਪਹਿਲਾ

1. ਸਿੱਖ ਧਰਮ– (ਓ)– ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ, ਭਾਈ ਲਾਲ ਗੋਯਾ ਜੀ

2. ਸਿੱਖ ਧਰਮ (ਅ)– ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ, ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ

3. ਸਿੱਖ ਧਰਮ (ਏ)– ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ

4. ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ–(ਸ) ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰਯ, ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ, ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਮੋਹਨ ਰਾਇ

5. ਜੈਨ ਧਰਮ–(ਹ) ਆਚਾਰਯ ਦੇਵਰਿਧੀ, ਆਚਾਰਯ ਭੱਦਰਬਾਹੂ , ਆਚਾਰਯ ਕੁੰਦ ਕੁੰਦ

ਭਾਗ–ਦੂਸਰਾ

6. ਬੁੱਧ ਧਰਮ– ਅਵਸ਼ਘੋਸ਼, ਨਾਗਾਰਜੁਨ, ਵਾਸੂਬੰਧੂ

7. ਜ਼ਰਤੁਸਤ ਧਰਮ– ਜ਼ਰਤੋਸ਼ਤ ਬਹਰਾਮ–ਏ–ਪਜ਼ਹਦੋ, ਐਡਵਡ ਵਿਲੀਅਮ ਵੈਸਟ, ਜੇਮਸ ਡਾਰਮੇਸਟੇਟਰ

8. ਯਹੂਦੀ ਧਰਮ– ਜੇਰੋਮ, ਸੰਤ ਅਗਸਤੀਨ, ਸੰਤ ਥਾਮਸ ਐਕੁਨਿਕਸ

9. ਈਸਾਈ ਧਰਮ– ਸੇਂਟ ਪਾਲ, ਸੇਂਟ ਪੀਟਰ, ਜੋਸਿਫ ਅੰਗੁਸ

10. ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ– ਅਲ ਕਿੰਦੀ, ਇਬਨੇ ਸਿਨਾ, ਅਲ ਗਜ਼ਾਲੀ

ਸਿੱਖ ਧਰਮ– (ਓ)– ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ, ਭਾਈ ਲਾਲ ਗੋਯਾ ਜੀ

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ

ਰਮੇਸ਼ ਬੱਗਾ ਚੋਹਲਾ

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਸਰਬੱਤ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਪਿਆਰਿਆਂ ਅਤੇ ਸਚਿਆਰਿਆਂ ਦੀ ਕਮਾਈ ਦਾ ਵੀ ਧਿਆਨ ਧਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨਾ ਸਿਰਫ ਸਿੱਖੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਢਾਲਿਆ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਨੂੰ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਆਪਣਾ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਪਿਆਰਿਆਂ-ਨਿਆਰਿਆਂ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਬਦਲੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਾਮ ਲੇਵਾ ਸੰਗਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਓਨਾ ਹੀ ਮਾਣ-ਸਤਿਕਾਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਿੰਨਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਰਹਿਬਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਮਾਣ ਸਤਿਕਾਰ ਦੇ ਪਾਤਰ ਬਣਦੇ ਹਨ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ, ਚਿੰਤਕ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪਿੰਡ ਬਾਸਰਕੇ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਈਸ਼ਰ ਦਾਸ (ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਚਚੇਰਾ ਭਾਈ) ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ 1559 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਕੁੱਝ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਰਾਇ ਮੁਤਾਬਕ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜਨਮ ਸ੍ਰੀ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ’ਤੇ 1553 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਸਮਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬਿਤਾਇਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੀ ਅਤੇ ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਸਲਾਮੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਿਆ ਕੇਂਦਰਾਂ ’ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ’ਤੇ ਆਪਣੀ ਪਕੜ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਾ ਲਈ।

ਹਸੰਦਿਆਂ ਖੇਲੰਦਿਆਂ ਪੈਨੰਦਿਆਂ ਖਾਵੰਦਿਆਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਮੁਤਾਬਕ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਵੀ ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤੋਂ ਭਲੀਭਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:

ਗਿਆਨਨ ਮੈ ਗਿਆਨੁ ਅਰੁ ਧਿਆਨਨ ਮੈ ਧਿਆਨ ਗੁਰ ਸਕਲ ਧਰਮ ਮੈ ਗ੍ਰਿਹਸਤੁ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ।।

ਬਾਬੇਕਿਆਂ ਦੀ ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਮੰਗਣ ਵਾਲੀ ਸੋਚ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਹਿੱਤ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਲਾਹੌਰ, ਆਗਰਾ, ਕਾਂਸ਼ੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਗਏ। ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਤੱਕ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਫਤਹਿਪੁਰ ਸੀਕਰੀ, ਗਵਾਲੀਅਰ, ਉਜੈਨ, ਲਖਨਊ ਅਤੇ ਜੋਨਪੁਰ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ’ਤੇ ਵੀ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਰੋੜਾ ਅਟਕਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਈ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕੋਝੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾੜਨ ਲਈ ਵੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਰੋਲ ਸਦਕਾ ਹੀ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਮੁੜ ਲੀਹ 'ਤੇ ਆਈ ਅਤੇ ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਰਫਤਾਰ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਦਾ ਕੰਮ ਆਰੰਭਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਪਾਵਨ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਨਿਭਾਈ ਗਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਆਸ਼ੇ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਪੰਚਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ (ਗੁਰੂ) ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਕਰਨਾ ਚਾਹਿਆ ਤਾਂ ਨਿਮਰਤਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੰਦਿਆਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸੇਵਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਬੈਠਾ ਸ਼ੋਭਦਾ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਨਿਮਰਤਾ ਵੇਖ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ ਅਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ 'ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਕੁੰਜੀ' ਕਹਿ ਕੇ ਰੱਜਵਾਂ ਸਤਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਛੇਵੇਂ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਰੰਭਲੇ ਸਮੇਂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਜਦੋਂ 1609 ਈ. ਨੂੰ ਛੇਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨੇ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਾਖੂਬੀ ਨਿਭਾਈ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਕਿਤੇ ਦੂਰ ਨੇੜੇ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ (ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ) ਵੱਲੋਂ ਬੜੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਈਰਖਾਲੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਦੇ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਬਾਬਤ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਭਰਮ ਭੁਲੇਖਾ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਵਿਰਤ ਕਰਨ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਵੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਨਿਭਾਈ ਜਾਂਦੀ। ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਲੋਹ-ਲੰਗਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਕਮਾਈ 'ਚੋਂ ਦਸਵੰਧ ਕੱਢਣ ਦੀ ਪਿਰਤ ਪਾਉਣ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਵੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰੀਤਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪਿਰਤ ਹਾਲੇ ਵੀ ਕਾਇਮ ਹੈ।

1605 ਈ. (ਸੰਮਤ 1662) ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਟਾਲੇ ਆਇਆ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਕੰਨ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਭਰ ਦਿੱਤੇ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਰਚਿਤ (ਗੁਰੂ) ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਲਿਖਤ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸ਼ੰਕਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਬਲ ਵੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਕੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ (ਗੁਰੂ) ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਬਟਾਲੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਜਦੋਂ ਅਕਬਰ ਨੇ ਬਾਣੀ ਸੁਣਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਾਠ ਕਰਨਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਾਠ ਦੀ ਅਰੰਭਤਾ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸ਼ਬਦ ਆਇਆ ਉਹ ਸੀ:

ਖਾਕ ਨੂਰ ਕਰਦੰ ਆਲਮ ਦੁਨੀਆਇ।।

ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਤਸੱਲੀ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਪੜ੍ਹੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਅਕਬਰ ਨੇ 51 ਮੋਹਰਾਂ (ਗੁਰੂ) ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅੱਗੇ ਰੱਖ ਕੇ ਆਪਣਾ ਸੀਸ ਝੁਕਾਇਆ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਬੱਸ ਨਹੀਂ ਉਸ ਨੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਦੁਸ਼ਾਲਾ ਭੇਟ ਕਰਕੇ ਸਨਮਾਨਿਤ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਅਨਿਨ ਸੇਵਕ ਅਤੇ ਸਰਵਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ 40 ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਾਰਾਂ (ਪੰਜਾਬੀ) 675 ਬਰਿਜ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਸਲੋਕ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ) ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਵਿਤਾਇਆ ਹੈ। ਵਰਣਾਤਮਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਲਾਭਦਾਇਕਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਨਿੱਠ ਕੇ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਤਲੇ ਸਵਾਸ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ’ਤੇ ਲਏ ਅਤੇ ਛੇਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿੱਚ 15 ਅਗਸਤ ਭਾਦੋਂ ਸੁਦੀ ਪੰਜਵੀਂ 1637 ਈ. ਨੂੰ ਸਰੀਰਕ ਚੋਲਾ ਤਿਆਗ ਗਏ।

ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਗੋਯਾ ਜੀ

– ਫ਼ਤਿਹ ਸਿੰਘ

ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਪੰਨਿਆਂ ‘ਤੇ ਲਿਖੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਚੌਣਵੇਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ‘ਚੋਂ ਸਨ ਜੋ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਰਹੇ ਤੇ ਅਪਣੀ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਲੰਗਰ ਸੇਵਾ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਵਿਚ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਨ 1633 ਈ. ਨੂੰ ਗਜ਼ਨੀ ਸ਼ਹਿਰ ‘ਚ ਮੁਨਸ਼ੀ ਛੱਜੂ ਰਾਮ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ 1630 ਈ. ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੋਂ ਗਜ਼ਨੀ ਚਲੇ ਗਏ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਅਰਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਚੰਗੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਗਜ਼ਨੀ ਦੇ ਹਾਕਮ ਦੇ ਮੀਰ ਮੁਨਸ਼ੀ ਬਣ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਪਣੇ ਸਪੁੱਤਰ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਨੂੰ ਅਰਬੀ-ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਜਦੋਂ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ‘ਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਨੂੰ ਵੈਸ਼ਨਵ ਧਰਮ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਭਾਈ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਉਣਾ।

ਜਦੋਂ ਸੰਨ 1652 ਈ. ‘ਚ ਮੁਨਸ਼ੀ ਛੱਜੂ ਰਾਮ ਜੀ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ ਤਾਂ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਬਹੁਤ ਉਦਾਸ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਗਜ਼ਨੀ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਮੁਲਤਾਨ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਖੇ ਦਿੱਲੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਨਿਵਾਸ ਕਰ ਲਿਆ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਆਚਰਣ ਬਹੁਤ ਉੱਚੇ ਤੇ ਸੁੱਚੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪ ਚੰਗੇ ਵਿਦਿਵਾਨ ਵੀ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਇੱਥੇ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੇਵਕ ਬਣ ਗਏ। ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ‘ਆਗਾ’ ਜੀ ਮਤਲਬ ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਮੁਹੱਲੇ ਦਾ ਨਵਾਂ ਨਾਂ ‘ਆਗਾਪੁਰ’ ਹੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੁਲਤਾਨ ‘ਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਇਕ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਵਾਰ ਦੀ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਹੋ ਗਈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦੀ ਲਗਨ ਲੱਗ ਗਈ। ਆਪ ਜਦੋਂ ਮੁਲਤਾਨ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਘਰ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਆਏ ਤਾਂ ਆਪ ਜੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਸੁਣ ਕੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚ ਗਏ।

ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਰਹਿੰਦੇ ਆਪ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਕੇ ਲੰਗਰਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਜੁਟ ਗਏ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪ ਜੀ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਇਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਲੰਗਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕੇਵਲ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਦਾ ਲੰਗਰ ਸਫ਼ਲ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਹਰ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਾ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਉਹੀ ਸਿੱਖ ਪਿਆਰਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਭੁੱਖਾ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਪਿਆਰੇ ਸਿੱਖ ਬਣ ਗਏ। ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਇਕ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖੀ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ‘ਬੰਦਗੀ ਨਾਮਹ’ ਰਖਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਭੇਂਟ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਬੜੇ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋਏ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਨਾਂ ‘ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਮਹਾ’ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹੇਗਾ ਅਤੇ ਸੁਣੇਗਾ ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸਫ਼ਲ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਅਪਣੀਆਂ ਅਰਬੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਤੇ ਹਿਸਾਬ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਸੰਨ 1683 ਈ. ਵਿਚ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਕੋਲ ਮੀਰ ਮੁਨਸ਼ੀ ਜਾ ਲੱਗੇ ਪਰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਵਿਦਵਾਨ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਭਾਈ ਜੀ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿਤਾ ਤਾਂ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਆਗਿਆ

ਲੈ ਕੇ ਸੰਨ 1687 ਈ. ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਆ ਗਏ। ਸ੍ਰੀ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਏਨੇ ਬੁਧੀਵਾਨ ਸਨ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਆਗਰੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਦੀ ਇਕ ਆਇਤ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਬਾਰੇ ਜਦੋਂ ਵਿਚਾਰ ਚਲ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਕਈ ਕਾਜ਼ੀ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਅਰਥ ਨਾ ਸਮਝਾ ਸਕੇ ਤਾਂ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਸਮਝਾਇਆ ਜਿਸ ਤੋਂ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਨੂੰ ਪੰਜ ਸੌ ਰੁਪਏ ਇਨਾਮ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਲਈ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਬਜ਼ਿੱਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮਈ 1704 ਈ. ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਸਮੇਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਜ਼ੂਰੀ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਦਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 71 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ 'ਚ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਮੁੜ ਮੁਲਤਾਨ ਚਲੇ ਗਏ ਤੇ ਉੱਥੇ ਹੀ 72 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਸੰਨ 1705 ਈ. 'ਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਮਹਿਮਾ, ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਵਾਰੇ ਅਰਬੀ-ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਕਈ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ (1) ਦੀਵਾਨਿ ਗੋਇਆ (2) ਜ਼ਿੰਦਗੀਨਾਮਾ (3) ਗੰਜਨਾਮਾ (4) ਜੋਤ ਬਿਕਾਸ ਫ਼ਾਰਸੀ (5) ਅਰਜ਼ੁਲ ਅਲਫ਼ਾਜ਼ (6) ਤੌਸੀਫ਼ੇ-ਸਨਾ (7) ਖ਼ਾਤਮਾ (8) ਇਨਸ਼ਾ ਦਸਤੂਰ (9) ਮਜਮੂਆ ਅਨਵਾਰ ਅਤੇ (10) ਦਸਤੂਰ-ਉਲ-ਨਿਸ਼ਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਦੇ ਦੋ ਸਪੁੱਤਰ ਦੀਵਾਨ ਲੱਖਪਤ ਰਾਇ ਤੇ ਦੀਵਾਨ ਲੀਲਾ ਰਾਮ ਹੋਏ ਹਨ। ਲੀਲਾ ਰਾਮ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੈਧ ਰਾਮ, ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਪਰਮ ਰਾਮ ਅਤੇ ਫਿਰ ਪਰਸ ਰਾਮ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕਰਮ ਚੰਦ ਅਤੇ ਨੇਮਰਾਜ ਦਾ ਵੰਸ਼ ਅੱਗੇ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ।

2. ਸਿੱਖ ਧਰਮ (ਅ)– ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ, ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ

ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ

ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ (Sikh History) ਦਾ ਆਰੰਭ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ (Guru Nanak Dev Ji) ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਏਨੀ ਪੁਰਾਣੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗ੍ਰੰਥ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਤਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਸ਼ੁੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗ੍ਰੰਥ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ, ਇਤਿਹਾਸ, ਮਿਥਿਹਾਸ, ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸ਼ੁਧ ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ ਮਿਲਗੋਭਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ (Sikh History) ਦਾ ਆਰੰਭ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ (Guru Nanak Dev Ji) ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਏਨੀ ਪੁਰਾਣੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗ੍ਰੰਥ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਤਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਸ਼ੁੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗ੍ਰੰਥ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ, ਇਤਿਹਾਸ, ਮਿਥਿਹਾਸ, ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸ਼ੁਧ ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ ਮਿਲਗੋਭਾ ਹੈ। ਵਧੇਰੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਕਵੀ ਸਨ, ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਘੱਟ ਸਨ। ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ (Bhai Santokh Singh) ਨੂੰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ, ਗੁਰਬਿਲਾਸ, ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ, ਰਹਿਤਨਾਮੇ ਅਤੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਸਨ ਅਤੇ ਭਾਈ ਜੀ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਨੂੰ ਇਸੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਕੁੱਲ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 10 ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋ ਵੱਡ ਅਕਾਰੀ ਗ੍ਰੰਥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਗੁਰਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੂਰਵਾਰਧ ਅਤੇ ਉਤਰਾਰਧਦੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਵਲੋਂ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ , ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਭਾਈ ਜੀ ਨੇ ਦੂਜਾ ਵੱਡਾ ਗ੍ਰੰਥ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਨੌ ਗੁ◌ੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਕਲਮਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਕਥਾ ਹੀ ਅੱਜ ਤੱਕ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੰਨ ਕੇ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ 1834 ਈਸਵੀਂ ਅਰਥਾਤ 1900 ਬਿਕਰਮੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 1926 ਵਿਚ ਆਰੰਭ ਕਰਕੇ 1934 ਈਸਵੀਂ ਤੱਕ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰਕੇ ਛਾਪਿਆ ਗਿਆ। ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਸਾਹਮਣੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਨ ਦਾ ਬੜਾ ਸਪਸ਼ਟ ਸੰਕਲਪ ਸੀ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਲੇਖਨ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੱਕ ਲਿਖੇ ਗਏ ਸਰੋਤ ਗ੍ਰੰਥ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਰੀਕੀ ਨਾਲ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਨਤੀਜੇ ਕੱਢੇ ਜਾਣ। ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ

ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਿਆ। ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਸਾਰੀ ਸਮੱਗਰੀ ਕੈਥਲ ਦੇ ਅਜੈ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਸੂਖ ਨਾਲ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂ ਕਰਵਾਈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਆਪ ਫਿਰ ਤੁਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦਾ ਦੂਜਾ ਵੱਡਾ ਸਰੋਤ ਮੌਖਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਪੁਣਛਾਣ ਕਰਕੇ ਚੁਕਵੇਂ ਥਾਂ ਉਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੈ। ਤਸਦੀਕ ਜਾਂ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਭਾਈ ਜੀ ਨੇ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਦੀ ਆਪ ਯਾਤਰਾ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਇਹ ਇਤਰਾਜ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਲਈ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਅਹਿਮ ਸਰੋਤਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਜੇ ਉਹ ਇਸ ਪਾਸੇ ਤੁਰ ਪੈਂਦੇ ਤਾਂ ਇਹ ਕੰਮ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਦਾ। ਫਾਰਸੀ ਗ੍ਰੰਥਕਾਰਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਤੁਅੱਸਬਾਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਸਭ ਕੁਝ ਉਲਝ ਜਾਣਾ ਸੀ।

ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਦੀ ਦੂਜੀ ਵੱਡੀ ਖੂਬੀ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਨਾਂ ਉਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਬਾਰੇ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਹੀ ਸੀ। ਦਸਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਬਾਰੇ ਗੁਰ ਸੋਭਾ ਅਤੇ ਗੁਰਇਕਬਾਲ ਸਨ। ਬਾਕੀ ਅੱਠ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਬਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਲਗਪਗ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਸਮੱਗਰੀ ਇਕੱਤਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਜਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਹਰੇਕ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ ਲਿਖਿਆ। ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਅਤਿਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਈ ਗਈ ਸਮੱਗਰੀ ਹੀ ਅਗਲੇਰੀ ਖੋਜ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣੀ। ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਦਾ ਅਸਲੀ ਗੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚਲੇ ਤੱਥ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਥਾਂ ਨਾਲ ਅੱਜ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੱਤਭੇਦ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਜਾਂ ਅਹਿਮੀਅਤ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸੋਢੀ ਤੇਜ਼ਾ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਲੇਖਕਾਂ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਖੋਜ ਦਾ ਆਧਾਰ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਰਚਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਸਾਡੇ ਮੱਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਵਾਲਿਆ ਦਾ ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਕੇਵਲ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੂਜੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਤਿੰਨ ਚਮਤਕਾਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਚਮਤਕਾਰ, ਅਸ਼ਟ ਗੁਰੂ ਚਮਤਕਾਰ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਕਲਗੀਧਰ ਚਮਤਕਾਰ ਇਹ ਸਾਰੇ ਚਮਤਕਾਰ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਢੀ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਵਚਿੱਤਰ ਜੀਵਨ ਦਸਾਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਕਾ (ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ 1972) ਦੇ

ਅਧਾਰ ਗ੍ਰੰਥ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਵਾਲੇ ਗ੍ਰੰਥ ਹੀ ਹਨ। ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਜੋ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਬਾਰੇ ਨਿਰਣਾ ਦੇਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ, ਅਵਤਾਰਵਾਦ, ਵੇਦਾਂਤ, ਯੋਗ ਅਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦਾ ਅਸਰ ਬਹੁਤ ਹੈ, ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਭਾਈ ਜੀ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਉੱਤਰ ਸਾਨੂੰ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਦੇ ਤਤਕਾਲੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਤਕਾਲ ਸਿੱਖ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਉਭਾਰ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਾਜਿਆਂ, ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਨੇ ਆਪੋ-ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਭਾਗ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਝੌਤੇ ਕਰ ਰੱਖੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਵਿਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਗਾੜ ਪੈਦਾ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਕੈਥਲ ਦੇ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰ ਵਲੋਂ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਈ ਸਹਾਇਕ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਦਰਬਾਰੀ ਪੰਡਿਤ ਵੀ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਅਵਤਾਰਾਂ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਮਨੋਬਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਾਨਤਾ ਦੁਆਉਣਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਤੇ ਲਿਖਿਆ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਕਿ ਉਹ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਦੇਵੀਪੂਜਕ ਸਨ। ਸਾਡਾ ਸੰਕਟ ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀ ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਇਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਔਜਾਰਾਂ ਜਾਂ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਰਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਇਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਹਰ ਲੇਖਕ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਯੁੱਗ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਯੁੱਗ ਦੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਝਲਕਾਰੇ ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਅਵੱਸ਼ ਹੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ (Historiography of Bhai Santokh Singh) ਵਿਚ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਥਿਤ ਤਰੁੱਟੀਆਂ ਜਾਂ ਦੋਸ਼ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਾਤੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਸਮੇਂ ਦੀ ਸੋਚ, ਸੰਵੇਦਨਾ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕਤਾ, ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਛਾਨਣ ਦੀ ਅੱਜ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲੋੜ ਹੈ।

ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ

-ਡਾ.ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਿਰਮਲਾ ਵਿਦਵਾਨ **ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ** ਦੁਆਰਾ **ਰਚੇ** ਇਸ **ਗ੍ਰੰਥ** ਦਾ **ਮੂਲ** ਨਾਂ '**ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼**' ਹੈ, **ਪਰ ਆਮ** ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਨਾਂ 'ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ-ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ **ਗੁਰੂ** ਪੰਡਿਤ **ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ** ਨਰੋਤਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ **ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਨ** 1880 ਈ. ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ **ਦਿੱਲੀ** ਤੋਂ ਹੋਇਆ। ਉਦੋਂ ਇਸ ਵਿਚ **ਕੁਲ** 65 ਬਿਸਰਾਮ (ਅਧਿਆਇ) ਸਨ **ਅਤੇ** ਇਸ ਦੇ ਬ੍ਰਿੱਤਾਂਤ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਤੋਂ **ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਤਕ** ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਸੋਧਿਆ ਅਤੇ ਵਿਸਤਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੰਸਕਰਣ ਸੰਨ 1889 ਈ. ਵਿਚ ਮਤਬਾ ਆਫ਼ਤਾਬ (ਪ੍ਰੈਸ) ਤੋਂ **ਲਾਹੌਰ** ਵਿਚ ਛਪਿਆ। ਇਸ ਦਾ **ਚੌਥਾ** ਲਿਥੋ ਸੰਸਕਰਣ ਸੰਨ 1898 ਈ. ਵਿਚ **ਭਾਈ** ਕਾਕਾ ਸਿੰਘ ਸਾਧੂ **ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਲੇ** ਨੇ ਛਾਪਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ 115 ਅਧਿਆਇ ਸਨ। **ਹੁਣ** ਇਸੇ ਸੰਸਕਰਣ ਨੂੰ ਹੀ ਬਾਰ ਬਾਰ ਛਾਪਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਕ ਸੰਸਕਰਣ ਸਾਬਕਾ **ਜੱਥੇਦਾਰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ** ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ **ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ** ਨੇ **ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ** ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰਕੇ ਵੀ ਛਾਪਆ ਹੈ।

ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ **ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ** ਜੀ ਤੋਂ **ਲੈ** ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਤਕ ਦੇ ਸਿੱਖ **ਇਤਿਹਾਸ** ਉਤੇ ਝਾਤ **ਪਾਈ ਗਈ** ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਆਖੀਰਲੇ ਤਿੰਨ ਅਧਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਕਵੀ ਨੇ **ਸਿੱਖ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ** ਅਤੇ ਉਪ- ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ **ਸਮਾਜਿਕ** ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ **ਸਥਿਤੀ** ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ **ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਾਂਝੇ** ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ '**ਤਵਾਰੀਖ਼ ਗੁਰੂ ਖ਼ਾਲਸਾ**' ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਦਾ **ਢੰਗ** ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਹੈ ਅਤੇ **ਪਹੁੰਚ** ਭਾਵੁਕ ਹੈ। **ਕਈ ਤੱਥ** ਵੀ **ਵਿਗਿਆਨਿਕ** ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸ਼ੰਕਿਤ ਹਨ। ਪਰ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ-ਧਾਮਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ **ਪਾਠ ਬੜੇ ਆਦਰ** ਅਤੇ **ਸ਼ਰਧਾ** ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ **ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ** ਨੇ '**ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼**' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "**ਸਰਦਾਰ ਰਤਨ** ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਛੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾ **ਦੇਖ** ਕੇ, ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਨਿਵਾਸੀ ਗ੍ਯਾਨੀ ਗ੍ਯਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਵਿਚ **ਬਹੁਤ** ਪ੍ਰਸੰਗ **ਹੋਰ** ਮਿਲਾ ਕੇ **ਸੰਮਤ** 1924 ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰਚਿਆ, ਜਿਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ **ਐਡੀਸ਼ਨ** 1937 ਵਿਚ ਛਪੀ ਹੈ। ਕਵੀ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲਾਹੌਰ ਨਿਵਾਸੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਕਵਿਤਾ ਨਾਉਂ **ਬਦਲ** ਕੇ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ।"

ਜੇ ਇਕੱਲਾ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਪੁੱਤਰ ਰਾਇ ਸਿੰਘ ਪੋਤਾ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਤਕਰੀਬਨ ਤਿੰਨ-ਚੌਥਾਈ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸਾਂਭਣ ਲਈ ਅਸੀਂ ਅੱਜ ਅਵੇਸਲੇ ਹਾਂ ਓਵੇਂ ਹੀ 19 ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਾਂ। ਏਸ ਪੱਖੋਂ ਜਾਗਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇਕੱਲਾ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਹੀ ਜਾਗਦਾ ਸੀ। ਓਸ ਦਾ ਜਾਗਣਾ ਵੀ ਬਣਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਓਸ ਦਾ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਖ਼ੂਨ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸੀ। ਓਸ ਦਾ ਨਾਨਾ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨਾਰਲੀ ਵਾਲਾ ਮਿਸਲਦਾਰ ਸੀ; ਮੱਸਾ ਰੰਘੜ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਓਸ ਦਾ ਦਾਦਾ ਸੀ। ਓਸ ਦਾ ਬਾਪ, ਤਾਇਆ, ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਨੇੜੇ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਨਾਲੋ-ਨਾਲ ਸਾਲਾਂ ਬੱਧੀ ਵਿਚਰੇ ਸਨ। ਉਸ ਦੀ ਯਾਦਾਸ਼ਤ ਵਿੱਚ, ਓਸ ਦੇ ਲਹੂ ਦੇ ਕਣ-ਕਣ ਵਿੱਚ ਘੱਲੂਘਾਰੇ, ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ, ਜਾਂਬਾਜ਼ੀਆਂ ਸਮਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਓਸ ਨੇ ਕੇਵਲ ਏਨਾਂ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅੱਖਰ-ਅੱਖਰ ਸੱਚ ਲਿਖਿਆ।

ਭੰਗੂ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਸਮੇਤ ਜਿੰਨੇਂ ਵੀ ਵੱਡੇ ਜਰਨੈਲ ਹੋਏ, ਭਾਈ ਮੰਝ ਸਮੇਤ ਜਿੰਨੇਂ ਵੀ ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਹੋਏ ਸਭ ਦੇ ਸਭ ਓਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਕਦੇ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਹੁਣ ਉਹ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਕਈ ਪੜਾਵਾਂ, ਸਰਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਅੱਧੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਸਨ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਦੇ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਤੋਂ ਮੁਤਾਸਰ ਹੋ ਕੇ ਪੂਰਾ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਆਏ ਸਨ। ਇਹ ਵੇਰਵਾ ਦੇਣਾ ਕੇਵਲ ਭੰਗੂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਇਆ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਲਿਖੇ ਗਜ਼ਟੀਅਰ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਸਰਵਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਲਾਗ-ਡਾਟ ਹੈ: ਉਹ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਪੀਰ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਭੰਗੂ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਾ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਦੁਨੀਆ ਸਮਝਦੀ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਸਰਵਰੀਏ ਸਿਆਸੀ ਚੜ੍ਹਤ ਵੇਖ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਆ ਰਲੇ/
ਜੇ ਕਿਤੇ ਭੰਗੂ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਰਾਮਜੀ ਦਾਸ ਭਗਤ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨਾ ਬਣਦਾ, ਨਾ ਕੋਈ । ਸ਼ਾਇਦ ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਕਲਾਸਵਾਲੀਆ ਅਤੇ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਨੂੰ ਰੂਹ ਦੀ ਖੁਰਾਕ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਾ ਕਰ ਸਕਦੇ।

ਇੱਕ ਘਟਨਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹ ਓਸ ਪ੍ਰੋਟੋਕੌਲ(protocol: ਆਉ ਭਗਤ ਦਸਤੂਰ) ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਦਸਮੇਸ਼ ਜਦੋਂ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਇਹ ਦਸਤੂਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਸਾਹਿਬ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੱਕ ਘੋੜੇ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਗਏ, ਸ਼ਸਤਰ ਧਾਰ ਕੇ ਗਏ, ਉਹਨਾਂ ਮੁਗ਼ਲ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਕਿਰਪਾਨ ਮਿਆਨ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢੀ; ਕੀਮਤੀ ਦੋਸ਼ਾਲੇ, ਪੁਸ਼ਾਕਾਂ, ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ ਦਾ ਖੰਡਾ ਆਦਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭੇਂਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੇਵਕ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲਿਆਏ। ਭੰਗੂ ਦੇ ਦੱਸੇ ਖ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਪੈਰ ਰੱਖਿਆ ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਜੀ ਆਇਆਂ ਨੂੰ ਆਖਣ ਲਈ ਚੱਲ ਪਿਆ। ਅੱਧਵਾਟੇ ਦੋਨੋਂ ਮਿਲੇ। ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹਾਲ ਪੁੱਛਿਆ। ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਕਿਹਾ ਆਪ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਕੇ ਆਨੰਦ-ਪ੍ਰਸੰਨ ਹਾਂ। ਫ਼ੇਰ ਉਹ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਤੁਰਦਾ ਹੋਇਆ ਤਖ਼ਤ ਤੱਕ ਆਇਆ ਅਤੇ ਹਜ਼ੂਰ ਨੂੰ ਓਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹੀ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਬਿਠਾ ਲਿਆ। ਇਹ ਧਰਤ-ਹਿਲਾਊ ਅਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮਿਆਂ ਲਈ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀ ਘਟਨਾ ਹੈ ਜੋ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪਰਦੇ ਪਿੱਛੇ ਛੁਪੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਭੰਗੂ ਨੇ ਸ਼ਾਇਦ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੀ ਜ਼ਾਲਮ ਚਾਲ ਸਮਝ ਕੇ ਅਜਿਹੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਕਿ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲਾ ਹੀ ਸਮਝ ਸਕੇ। ਇਉਂ ਇਹ ਮਹਿਫ਼ੂਜ਼ ਸਾਡੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਸਕੀ।

ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਘੱਲੂਘਾਰਿਆਂ ਦਾ ਭੰਗੂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਏਨਾਂ ਮੁਕੰਮਲ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਟੁੱਟਾ-ਭੱਜਾ ਜਰਨੈਲ ਓਸ ਦੇ ਬਿਆਨਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮੁਕੰਮਲ ਬੈਟਲ-ਰਿਵਿਊ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਖ਼ਰ ਸਭ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਵੱਡੇ ਜੇਤੂ ਜਰਨੈਲ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਕੋਲੋਂ ਸ਼ਮਸ਼ੀਰ ਕਿਵੇਂ ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਖੋਹੀ ਅਤੇ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਮੁਤਵਾਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹਮਲੇ ਕਿਵੇਂ ਆਪਣੇ ਬਾਹੂਬਲ ਨਾਲ ਰੋਕੇ। ਓਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਤਾਂ ਮੁਗ਼ਲ, ਜਾਟ, ਰਾਜਪੂਤ, ਮਰਾਠੇ ਸਭ ਨਿੱਸਲ ਹੋਏ ਪਏ ਸਨ। ਭੰਗੂ ਰਾਜ਼ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮੌਜਜ਼ਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬੇ-ਸਾਜ਼ੋ-ਸਾਮਾਨ ਕੰਲਗੀਧਰ ਦੇ ਲਾਡਲੇ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਸਨ।
ਓਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਮਹਾਂ ਪਰੋਪਕਾਰੀ ਵੱਡੇ ਜਰਨੈਲ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਿਵੇਂ ਓਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੌਲਾਣੇ ਇੱਕ ਜਾਨ ਹੋ ਕੇ ਜੂਝੇ, ਵੀ ਭੰਗੂ ਦੀ ਲੇਖਣੀ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਤੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਬਣ ਉਭਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਵੀ ਕੇਵਲ ਭੰਗੂ ਹੀ ਦੱਸ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਇੱਕੋ ਬਾਟੇ (ਸੁਨੈਹਰੇ) ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਗਰ ਛਕਣ ਵਾਲੇ ਸਿੰਘ ਸੁਨੈਹਰੀਏ ਭਰਾਵਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਇਕੱਠੇ ਰਣ ਵਿੱਚ ਜੂਝਦੇ ਸਨ। ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠੇ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪਾਉਣ ਦੇ ਪ੍ਰਣ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ, ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਇਹ ਪ੍ਰਣ ਨਿਭਾਉਣ ਖਾਤਰ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਓਸ ਨਾਲ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਵਾਂਅ ਨੂੰ ਪੂਰਬੀਏ ਮਨਸਾ ਰਾਮ ਨੇ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਵੱਲੋਂ ਘੇਰਾ ਪਾਇਆ ਤਾਂ ਆਖ਼ਰੀ ਵਾਰ ਓਸ ਨਾਲ ਜੂਝਣ ਦੇ ਕਉਲ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਕਈ ਸਿੰਘ ਦੂਰੋਂ-ਦੂਰੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਆਏ ਅਤੇ ਰਣ ਵਿੱਚ ਜੂਝਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ।

ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀ ਸਹਿਜ-ਬੀਰਤਾ ਦੇ ਕਰਿਸ਼ਮੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਭੰਗੂ ਦੀ ਢਿੱਲੀ ਕਵਿਤਾ, ਓਸ ਦੇ ਵਰਤੇ ਅਵਧੀ, ਬ੍ਰਜ, ਖੜ੍ਹੀ ਬੋਲੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਪਿੱਛੇ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਅਗੰਮੀ ਹੁਲਾਰਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲੁਕਣਮੀਟੀ ਖੇਡ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਨੇ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ 1841 ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ। ਭੰਗੂ ਦਾ ਦਿਹਾਂਤ 1846 ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਭੰਗੂ ਢਿੱਲੋ **ਗੋਤ** ਦੀ ਉਪਵੰਡ ਹੈ। ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਦੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦਾ **ਸਿੱਖ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਾਲ** ਡੂੰਘਾ **ਸੰਬੰਧ** ਹੈ। ਭੰਗੂ ਦੇ ਦਾਦੇ, ਮਤਾਬ ਸਿੰਘ **ਪਿੰਡ** ਮੀਰਾਂਕੋਟ, ਨੇੜੇ **ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ** ਨੇ ਕੰਬੂ **ਮਾੜੀ** ਦੇ **ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ** ਨਾਲ ਰਲਕੇ 1740 ਵਿੱਚ ਮੱਸੇ ਰੰਘੜ ਨੂੰ **ਹਰਿਮੰਦਿਰ ਸਾਹਿਬ** ਵਿੱਚ ਵੱਢਿਆ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਪਾਵਨ **ਅਸਥਾਨ** ਦੀ, ਉੱਥੇ ਕੰਜਰੀਆਂ ਨਚਾ ਕੇ ਬੇ-ਹੁਰਮਤੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮਤਾਬ ਸਿੰਘ **ਲਾਹੌਰ** ਵਿੱਚ 1745 ਵਿੱਚ **ਸ਼ਹੀਦ** ਹੋਇਆ।

ਭੰਗੂ ਦੇ **ਪਿਤਾ** ਰਾਇ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਮਰਿਆ **ਸਮਝ** ਕੇ ਛੱਡ ਗਏ ਸਨ, ਜਿਸ **ਦਿਨ** ਉਸ ਦੀ ਗਰਦਨ **ਮੋਚੀ** ਨੇ ਗੰਢੀ ਸੀ। ਭੰਗੂ ਕਰੋੜ ਸਿੰਘੀਆ **ਮਿਸਲ** ਦੇ **ਸਰਦਾਰ** ਸ਼ਿਆਮ ਸਿੰਘ ਦਾ **ਦੋਹਤਾ** ਸੀ। ਭੰਗੂ ਦੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ਵਾਦੀ ਪਿਛੋਕੜ ਉਸ ਲਈ ਸਿੱਖ **ਇਤਿਹਾਸ** ਦੀ **ਮੌਖਿਕ** ਗਵਾਹੀ ਦਾ **ਸੋਮਾ** ਹੋ ਗਿਆ।

ਭੰਗੂ ਨੇ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੈਪਟਨ ਮੱਰੈ (Murray) ਦੀ ਸਿਫ਼ਾਰਿਸ਼ `ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ 1804 ਵਿੱਚ **ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚ** ਗਏ ਸਨ। ਮੱਰੈ ਦਿੱਲੀ ਸਥਿਤ ਡੇਵਿਡ ਅਕਟਰਲੋਨੀ **ਅਧੀਨ** ਅੰਬਾਲੇ, ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਿੱਚ ਉਹਦਾ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਏਜੰਟ ਸੀ। ਮੱਰੈ 1826 ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ **ਬਿਮਾਰੀ** ਦੇ **ਇਲਾਜ** ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਆਇਆ ਸੀ **ਅਤੇ** 1827 ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਗਿਆ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਫ਼ਾਰਤੀ ਤਅੱਲਕਾਤ ਦੀ **ਨੀਂਹ** ਪੱਕੀ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿੱਖ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਉੱਥਾਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਕੈਪਟਨ ਮੱਰੈ ਦੇ ਕਹਿਣ `ਤੇ ਬੂਟੇ **ਸ਼ਾਹ** ਨੇ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ **ਰਚਨਾ** ਕੀਤੀ ਸੀ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ **ਰਿਆਸਤ** ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ **ਲਿਖਣਾ** ਵੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ **ਰਾਜ** ਨੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਨੂੰ ਸੰਭਵ ਬਣਾਇਆ। ਭੰਗੂ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਲਿਖਾਰੀ **ਸਿੱਖ ਧਰਮ** ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਭੰਗੂ ਸਿੱਖ ਰਾਜ-ਗ੍ਰਹਿਣ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਚਿੰਤਿਤ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸ ਤਤਕਾਲ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਉਘੜਾ- ਦੁਘੜਾ **ਵੇਰਵਾ** ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਤਿਹਾਸ **ਵਰਤਮਾਨ ਸਥਿਤੀ** ਦੀ ਦੁਬਿਧਾ-ਅਕਾਂਖਾਂ ਅਧੀਨ **ਭੂਤ** ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੜੀਵਾਰ ਕਰਦਾ ਭਵਿੱਖ ਉੱਤੇ ਚਾਨਣ ਪਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ 1839 ਵਿੱਚ **ਮੌਤ** ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦਾ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਦੂਸਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ **ਪੰਜਾਬ** ਨੂੰ ਹਥਿਆਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਪ੍ਰਤਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੀਤੀ ਉਸ ਦੇ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਏਜੰਟਾਂ ਦੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ `ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਸੀ। ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਇੱਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਖ਼ਤਰੇ ਤੋਂ ਉਪਜਿਆ ਸਿੱਖ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਹੈ।

ਭੰਗੂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਇਸ **ਗੱਲ** ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ **ਹਕੂਮਤ** ਕਿੱਥੋਂ ਆਈ, ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਹਦੀ ਜਾਇਜ਼-ਕਰਾਰੀ (legiti-macy) ਕੀ ਹੈ? ਜੇ ਮੁਗ਼ਲ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਈਅਤ ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ ਤਾਂ ਮੁਗ਼ਲ-ਜੈਤਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਿੱਖਾਂ `ਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਦਾ **ਹੱਕ** ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਭੰਗੂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ

ਸਿੱਖ ਰਾਜ **ਰੱਬ** ਦੀ **ਦਾਤ** ਹੈ। **ਗੁਰੂ** ਅਤੇ **ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ** ਵਿੱਚ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ (ਦਸਵੇਂ) ਨੇ 'ਜਾਤ ਕਮੀਨੀ', 'ਨੀਚਨ ਪੈ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕੀਨੀ', 'ਇਨ **ਗ਼ਰੀਬ** ਸਿੰਘਨ ਕੋ ਦਯੋ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ'। ਸਿੱਖ ਸੱਚੇ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਰਿਆਇਆ ਨਹੀਂ। 'ਆਨ ਨ ਮਾਨੈ ਆਨ ਕੀ, ਇੱਕ ਸੱਚੇ ਬਿਨ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ।'

ਜਿਹੜਾ ਖ਼ਾਲਸੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ **ਕੇਵਲ** ਉਹ ਹੀ ਰਈਅਤ ਹੋ ਸਕਦਾ :

ਜੋ ਆਇ ਰਲੈ ਨ ਖਾਲਸੇ, ਰੱਯਤ ਤਿਸੇ ਬਣੇ ਹੁ,

ਜੋ ਖ਼ਾਲਸੇ ਮੈਂ ਆ ਰਲੇ, ਪਾਤਿਸਾਹੀਓਂ **ਵੱਡਾ** ਹੋਇ।

ਨਵਾਬ **ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ** ਵਾਲੀ ਨਵਾਬੀ ਲੈਣ ਦੀ ਇਸ ਲਈ ਹਿਚਕਚਾਹਟ ਸੀ ਕਿ ਕਿਤੇ ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਅਧੀਨਗੀ ਨਾ ਮੰਨਣੀ ਪੈ ਜਾਵੇ। ਸਿੱਖਾਂ `ਤੇ ਹੋਏ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਰਾਜਗੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਐਸੇ ਐਸੇ ਦੁਖ ਸਹੇ, ਤੈਂ ਛਡੇ ਸੋ ਦਾਈਏ ਨਾਂਹਿ,

ਖਤ੍ਰੀ ਤ੍ਰਖਾਣ ਕਲਾਲ, ਜਟ, ਮਿਲੀ ਪਾਤਿਸਾਹੀ ਤਾਂਹਿ।

ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਜਾਇਜ਼-ਕਰਾਰੀ ਦਾ ਆਪਣਾ **ਮਿਥਿਹਾਸ** ਹੈ। ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਨੇ ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਸੱਤ ਮੁੱਠੀਆਂ **ਭੰਗ** ਦੇ ਕੇ ਸੱਤ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ `ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਗੁਆ ਲਿਆ। ਗੁਰੂ ਦਿੱਤੀ ਦਾਤ ਹੁਣ ਗੁਰੂ-ਰੂਪ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।

ਨਾਲੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਜਾਇਜ਼ ਕਰਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਦਿਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਲੁੱਟੀ, **ਪਰ** ਸਿੱਖ ਨਾਦਿਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਪ੍ਰਿਸ਼ਟ-ਬਲ (Rearguard) ਨੂੰ ਕਾਬਲ ਤੱਕ ਲੁੱਟਦੇ ਗਏ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਲਾਹੌਰ, ਦਿੱਲੀ ਜਿੱਤੇ, ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਭਜਾ ਦਿੱਤਾ।

ਭੰਗੂ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜੁਝਾਰ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਜੁਝਾਰਤਾ ਦਾ ਡਰਾਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਮਹਿੰਗੀ ਪਏਗੀ। ਜੇ ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਵਾਸਤੇ **ਸਿਰ** ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਲਈ **ਕੋਈ** ਉਦੇਸ਼ ਦੁਰਗਮ ਨਹੀਂ, ਸਗਵਾਂ **ਦਾਵਾ** ਹਮਰੋ ਰਿਹਾ, ਗੁਰ ਸਿਰ ਲਾਗੇ ਸੋ ਸਿਖ ਚਹੈਂ ਲਿਆ। ਜੋ ਵੀ **ਤਾਰੂ** ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੁੱਠੀ ਖੱਲ੍ਹ ਲਹਾਉਣ ਦੀ **ਕਥਾ** ਸੁਣਦਾ ਹੈ, ਉਹ **ਸਰੀਰਕ ਦੁੱਖ** ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ। **ਯਮ** ਉਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਮਰਨ **ਕਾਲ** ਨਹਿਂ ਕਾਲ ਸੰਤਾਵੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਖ਼ਤਰੇ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰਖਦਿਆਂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਲਿਖਿਆ ਹੀ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਇਰਾਦੇ ਲਈ ਹੈ :

ਸੋ ਕੋਈ ਯਾਂ ਕੋ ਸੁਣੈ ਸੁਣਾਵੈ

ਤਾਂ ਕੇ **ਮਨ** ਮੇਂ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਆਵੈਂ

ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੋਂ **ਮਾਲਵਾ ਮਾਝਾ** ਤਫ਼ਰਕਾਤ ਦੀ ਸਮਝ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਹੁਣ ਮਿਟ ਗਏ ਹਨ। ਪਰ ਕਈ **ਵਾਰ** ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਅਪਮਾਨੀ **ਸ਼ਬਦ** ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਤਾਂ 1767 ਵਿੱਚ ਅਮਰ ਸਿੰਘ, **ਪਟਿਆਲਾ** ਪਤਿ ਨੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦੀ ਅਧਿਰਾਜਗੀ ਕਬੂਲ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਰਾਜੇ ਦੀ **ਪਦਵੀ** ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਵਜੋਂ **ਮਿਸਲਾਂ** ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਪਟਿਆਲਾ `ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਵੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਦੂਸਰੀ ਵਾਰ 1804 ਵਿੱਚ ਨਿਮਨ-ਸਤਲੁਜ **ਸਿੱਖ ਰਿਆਸਤਾਂ** ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੀ ਅਧਿਰਾਜਗੀ **ਮੰਨ** ਲਈ ਸੀ। ਇਹ ਹੈ ਮਾਲਵੇ ਮਾਝੇ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਾਵ ਦਾ ਆਧਾਰ। ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਅਨੁਸਾਰ **ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ** ਨੇ **ਬੰਦਾ** ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਮਝੈਲ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈਣ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ, ਉਨ ਮੈ ਹੈ ਸਭ ਹਮਰੀ ਸ਼ਕਤਿ। ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸੀਸ ਮੰਗੇ ਤਾਂ ਸਤਿਗੁਰ ਮਾਂਗੈ ਸੀਸ, ਜਿਸ, ਨਿਤਰੇ ਆਇ ਮਝੈਲ। ਮਾਝੇ ਦੀ **ਸਿੱਖੀ** ਹਰਿਮੰਦਿਰ ਸਾਹਿਬ **ਕਾਰਨ** ਪੱਕੀ ਹੈ, ਜਬ ਤੇ ਮਾਝੇ ਦੇਸ ਮੈ ਗੁਰ ਲਵਾਯੋ ਤਾਲ। ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਦੇ ਵਰਣਨ ਵਿੱਚ 'ਖ਼ਾਲਸਾ' ਅਤੇ 'ਮਲਵਈ' ਵਿਰੋਧੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਾਂਗੂ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਮਲਵਈਅਨ ਖਾਲਸੈ ਕਹਯੋ, ਆਗੇ ਪਾਨੀ ਦੂਰ/ਇਹਾਂ ਪਾਸੋ ਜੋ ਤੁਰੈ, ਆਗੈ ਮਰੂ ਜਰੂਰ.

ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਮਾਲਵੇ ਨੂੰ ਮਾਝੇ ਬਰਾਬਰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ, ਪੰਜ ਮਿਸਲ ਥੇ ਭਏ ਮਝੈਲ। ਛਟਵੇਂ ਲਗ ਗਏ **ਮਲਵਈ** ਗੈਲ। ਉਨਕੋ ਕੀਨੇ ਰਯਤ ਠਹਿਰਾਇ। ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਆਪ ਮਝੈਲਾਂ ਨੂੰ ਮਲਵਈਆਂ `ਤੇ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੇ ਸੀ, ਸੁਨ ਸਤਿਗੁਰ ਤਿਸ ਐਸ ਫਰਮਾਯੋ।... ਫੇਰ ਮਝੈਲਨ ਮਤ ਕਹਯੋ ਮਾੜੇ। ਅਹੈਂ ਮਝੈਲ ਤੁਮ **ਘਰ** ਕੇ ਲਾੜੇ। ਮਲਵਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ 'ਕਮਾਦ, ਕਣਕ, ਚਾਵਲ' ਥਾਉਂ **ਮੋਠ** ਬਾਜਰੀ ਦਾ **ਵਰ** ਮੰਗਦੇ ਹਨ।

ਪੰਥ ਮਾਝੇ ਵਿੱਚ ਹੈ, 'ਹੁਤੋ ਪੰਥ ਥੋ ਮਾਝੇ ਮਾਂਹਿ।'

ਅੰਤ **ਖ਼ਾਲਸਾ** ਰਈਅਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਮਾਲਵੇ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੀ ਅਧਿਰਾਜੀ ਕਬੂਲ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਤੋਂ ਖ਼ਾਰਜ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਭੰਗੂ ਸਿੱਖ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਜੰਗ ਦੀ ਗੁਰੀਲਾ (Guerrilla) ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਇਸ ਦਾ ਤਕਨੀਕੀ ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਗੁਰੀਲੇ ਨੂੰ 'ਸਿਆਣਾ' ਅਤੇ ਜਮ ਕੇ ਲੜਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ 'ਸੂਰਮੇ' ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ **-ਸੁਰਜੀਤ ਹਾਂਸ**।

3. ਸਿੱਖ ਧਰਮ (ਏ)- ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ

-ਡਾ. ਰਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਰਵੀ

ਭਾਈ ***ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ*** (30 ਅਗਸਤ,1861-24 ਨਵੰਬਰ,1938) 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਲੇਖਕ ਸਨ ਜੋ ਆਪਣੇ ਰਚੇ ਵਿਸ਼ਵ ਗਿਆਨਕੋਸ਼ ਗ੍ਰੰਥ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਕਰਕੇ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਿਖੇ ਗ੍ਰੰਥ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ (ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼) ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਅਤੇ ਵਿਰਸੇ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵ ਗਿਆਨ ਕੋਸ਼ ਦਾ ਦਰਜਾ ਹਾਸਿਲ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ।

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਭਾਦੋਂ ਵਦੀ 10 ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਸੰਮਤ 1918 ਮੁਤਾਬਕ 30 ਅਗਸਤ,1861 ਨੂੰ ਪਟਿਆਲਾ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਪਿੱਥੋ ਵਿਖੇ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਪਰਵਾਰ ਵਿਚ, ਪਿਤਾ ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਹਰ ਕੌਰ ਦੇ ਘਰ, ਹੋਇਆ। ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਦੋ ਭਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਇੱਕ ਭੈਣ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਸਨ।

ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਡਤਾਂ ਤੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਮੌਲਵੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਤੇ ਮਹੰਤ ਗੱਜਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ।

ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਕਈ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਅਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਅਤੇ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। *ਰਾਜ ਧਰਮ*1884 ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਿਤਾਬ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 1898 ਵਿੱਚ ਹਮ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ[2] ਕਿਤਾਬ ਲਿਖੀ ਜੋ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਦੀ ਅਸਲੀ ਪਛਾਣ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਜਦੋਂ ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖ ਕੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਦੱਸਦਿਆਂ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚਲੇ ਵਖਰੇਂਵੇਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਦੇ ਸਵਾਲ-ਜਵਾਬ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂ, ਪੁਰਾਣਾਂ, ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚੋਂ ਅਣਗਿਣਤ ਹਵਾਲੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਸਿੱਖੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵ ਗਿਆਨ ਕੋਸ਼ ਦਾ ਦਰਜਾ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, 14 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 1926 ਵਿੱਚ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਭਾਕਰ, ਗੁਰਮਤ ਸੁਧਾਕਰ, ਗੁਰਛੰਦ ਦੀਵਾਕਰ, ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਆਲੰਕਾਰ, ਗੁਰਮਤ ਮਾਰਤੰਡ, ਸਰਾਬ ਨਿਸ਼ੇਧ, ਰੂਪ ਦੀਪ ਪਿੰਗਲ ਆਦਿ ਕਈ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਆਪ ਨੇ ਬਚਪਨ ਤੇ ਜਵਾਨੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ, ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ, ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਅਤੇ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਗਿਆਨ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ। 1883 ਵਿੱਚ ਆਪ ਲਾਹੌਰ ਚਲੇ ਗਏ ਜਿਥੇ ਆਪ ਦਾ ਮੇਲ ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਏ। 1884 ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੂੰ ਨਾਭਾ ਦੇ ਰਾਜੇ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੀਨੀਅਰ ਨੌਕਰੀ 'ਤੇ ਰੱਖ ਲਿਆ। 1888 ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੂੰ ਕੰਵਰ ਰਿਪੁਦਮਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਟਿਊਟਰ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। 1893 ਵਿੱਚ ਆਪ ਨਾਭਾ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੇ ਪੀ.ਏ. ਬਣਾਏ ਗਏ। 1895 ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੂੰ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਲਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। 1896 ਵਿੱਚ ਆਪ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫੂਲ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਬਣਾਏ ਗਏ। 1875 ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਸਾਧੂ ਦਯਾਨੰਦ ਨੇ ਬੰਬਈ (ਹੁਣ ਮੁੰਬਈ) ਵਿੱਚ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਉਹ ਅਪ੍ਰੈਲ 1877 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਵੀ ਆਇਆ। ਜੂਨ ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦਯਾਨੰਦ ਦੀ ਬ੍ਰਾਂਚ ਬਣ ਗਈ। ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਸਾਧੂ ਦਯਾ ਨੰਦ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਸਤਿਆਰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਵੀ ਛਪ ਕੇ ਆ ਗਈ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਮੋਢੀਆਂ, ਆਗੂਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਘਟੀਆ ਲਫ਼ਜ਼ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਕੁੱਝ ਸਿਆਣੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਧਿਆਨ ਇਸ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਦਿਵਾਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਗਲੀ ਐਡੀਸ਼ਨ ਸੋਧ ਕੇ ਛਾਪੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਪਰ ਦਯਾ ਨੰਦ 1883 ਵਿੱਚ ਮਰ ਗਿਆ। ਉਸ ਮਗਰੋਂ ਤਾਂ ਕੱਟੜ

ਫ਼ਿਰਕੂ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਅੰਸਰ ਨੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੋਧ ਕਰਨ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਜੂਨ 2006 ਵਿੱਚ ਫਿਰ ਇਸ ਦੇ ਇੱਕ ਮੁਖੀ ਨੇ ਇਹ ਸੋਧ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਪਰ 'ਪਰਨਾਲਾ ਉਥੇ ਦਾ ਉਥੇ' ਹੀ ਰਿਹਾ। ਮਗਰੋਂ 1897 ਵਿੱਚ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇੱਕ ਗਰੁੱਪ ਨੇ ਫਿਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਲ ਖਿੱਚਣ ਵਾਸਤੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਦਯਾ ਨੰਦ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਬਾਰੇ ਲਫ਼ਜ਼ ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ 'ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਸਨ। ਇਸ ਸਫ਼ਾਈ ਮਗਰੋਂ ਫਿਰ ਕੁੱਝ ਸਿੱਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁੱਖ ਸਨ: ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬਾਵਾ ਨਾਰਾਇਣ ਸਿੰਘ। ਬਾਵਾ ਨਾਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਗ਼ਰੀਬ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਪੈਸੇ ਦਾ ਮੁਹਤਾਜ ਸੀ; ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਤਾੜ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਾਲੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੇ ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਲਿਖ ਮਾਰਿਆ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਪੜਾਅ ਸੀ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ 1899 ਵਿੱਚ ਲਾਲਾ ਠਾਕਰ ਦਾਸ ਅਤੇ ਭਾਈ ਨਾਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਨੇ *ਸਿੱਖ ਹਿੰਦੂ ਹੈਨ* ਕਿਤਾਬਚੀ ਲਿਖ ਕੇ ਨਵੀਂ ਚਰਚਾ ਛੇੜ ਦਿਤੀ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੇ *ਹਮ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ* ਲਿਖ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਮੂੰਹ ਤੋੜ ਜਵਾਬ ਦਿਤਾ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜਜ਼ਬ ਕਰਨ ਦੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਨੂੰ ਫ਼ੇਲ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਤੋਂ ਫ਼ਿਰਕੂ ਹਿੰਦੂ ਏਨੇ ਔਖੇ ਹੋਏ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਵਿਰੁਧ 'ਜਹਾਦ' ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਉਦੋਂ ਨਾਭੇ ਦਾ ਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਪਿਛਲੱਗ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਧੀ ਰਿਪੁਦਮਨ ਕੌਰ ਦਾ ਵਿਆਹ ਧੌਲਪੁਰ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜੇ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਦ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਰਾਜਾ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਔਖਾ ਹੋਇਆ ਫਿਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਬਾਰੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ 'ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਭਾਕਰ' ਤੇ 'ਗੁਰਮਤਿ ਸੁਧਾਕਰ' ਲਿਖੀਆਂ। ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਦਾ ਮੇਲ ਆਇਰਲੈਂਡ ਦੇ ਇੱਕ ਸੀਨੀਅਰ ਅਫ਼ਸਰ ਮੈਕਸ ਆਰਥਰ ਮੈਕਾਲਿਫ਼ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਮੈਕਾਲਿਫ਼ ਨੇ ਭਾਈ ਜੀ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਲਿਖਿਆ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁੱਝ 1905 ਵਿੱਚ 'ਸਿੱਖ ਰਿਲੀਜਨ' ਨਾਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਛੇ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿੱਚ ਛਪਿਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਈ ਜੀ ਨੇ ਮੈਕਾਲਿਫ਼ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਸੀ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਕਾਪੀ ਰਾਈਟ ਭਾਈ ਜੀ ਨੂੰ ਦੇ ਗਏ ਸਨ। 6 ਫ਼ਰਵਰੀ, 1926 ਦੇ ਦਿਨ, ਸਾਢੇ 13 ਸਾਲ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਮਗਰੋਂ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੀ ਛਪਾਈ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਰਾਜੇ ਭੁਪਿੰਦਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਖ਼ਰਚੇ 'ਤੇ ਕਰਵਾਈ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਹਰ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਤੇ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਦੇ ਹਰ ਸਿੱਖ ਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਸਿੱਖ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਾਸਤੇ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਦੀ ਮਦਦ ਜ਼ਰੂਰ ਲਈ ਹੈ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰਮਤਿ ਮਾਰਤੰਡ, ਗੁਰੂ ਛੰਦ ਅਲੰਕਾਰ, ਗੁਰੂ ਗਿਰਾ ਕਸੌਟੀ, ਸ਼ਬਦ ਅਲੰਕਾਰ, ਰਾਜ ਧਰਮ ਕਿਤਾਬਾਂ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੇਖ ਵੀ ਲਿਖੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਸਹੀ ਮਾਇਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੰਥ ਰਤਨ ਸਨ। ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਦੀ ਛਪਾਈ ਵੀ ਪਟਿਆਲਾ ਰਿਆਸਤ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚਲੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਰਹੱਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਲਈ ਅਨੇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਹੋਏ ਹਨ, ਪਰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਜੇਕਰ ਸੂਚੀ ਬਣਾ ਲਈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ਼ ਸਿੱਖਇਜ਼ਮ (ਮਹਾਨਕੋਸ਼) ਦੇ ਕਰਤਾ ਲਈ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦਾ ਨਾਂ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚਲੇ ਤਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਚੰਦਰਮਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੱਭ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਪਣੇ ਸਮੇਂ (1861-1938) ਦੀਆਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ ਪਿਥੋ (ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਠਿੰਡਾ) ਦੇ ਸਨ।

30 ਅਗਸਤ 1861 ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਬਨੇਰਾ ਖੁਰਦ ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ ਮਾਤਾ ਹਰਿ ਕੌਰ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਨਾਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਗ੍ਰਿਹ ਵਿਖੇ ਪੈਦਾ ਹੋਏ, ਇਸ ਚਾਨਣ ਮੁਨਾਰੇ ਦੀ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਪਰੰਪਰਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੁਸਾਹਿਬ ਬਾਬਾ ਨੈਧ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਬਾਬਾ ਨਾਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ' ਦਾ ਸਾਰਾ ਪਾਠ ਕੰਠ ਸੀ। ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਆਪ ਨੇ ਇਕੱਲਿਆਂ ਬੈਠ ਕੇ 'ਅਤਿ ਅਖੰਡ' ਪਾਠ ਕੀਤਾ। ਇਕ ਵਾਰ ਇਕ ਪਾਠ ਮਹਾਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ (ਨਾਭਾ ਰਿਆਸਤ) ਨੇ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵ ਨਾਲ ਸੁਣਿਆ।

ਪਾਠ ਦੇ ਭੋਗ ਉਪਰੰਤ ਜਦੋਂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਪਾਲਕੀ ਵਿਚ ਬੈਠ ਡੇਰੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਾਲਕੀ ਦੇ ਇਕ ਕਹਾਰ ਨੂੰ ਹਟਾ ਕੇ ਅਪਣੇ ਮੋਢੇ ਉੱਤੇ ਪਾਲਕੀ ਉਠਾਈ, ਜਿਸ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਜੀ ਲਈ ਅਥਾਹ ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਭਾ ਦਾ ਵਿਆਹ ਪਿੰਡ ਰਾਮਗੜ੍ਹ ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਹਰਦਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਬੀਬੀ ਬਸੰਤ ਕੌਰ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਆਪ ਦੇ ਇਕਲੌਤੇ ਸਪੁੱਤਰ ਸਵਰਗੀ ਭਾਈ ਭਗਵੰਤ ਸਿੰਘ (ਹਰੀ ਜੀ) ਦਾ ਜਨਮ 1892 ਵਿਚ ਹੋਇਆ।

ਸਾਹਿਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਹ ਇਕ ਦੇਸ਼ਭਗਤ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ 'ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਕ ਸਮਾਨ ਸੀ। ਆਪ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਐਨਾ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸੰਸਥਾ ਵਲੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾਵਾਨ ਅਤੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸਾਹਿਤਕਾਰ, ਗੁਰਮਤਿ ਖੋਜੀ, ਵਿਦਵਾਨ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ, ਵਿਗਿਆਨਕ ਕੋਸ਼ਕਾਰ, ਟੀਕਾਕਾਰ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀ, ਕਾਵਿ ਅਚਾਰੀਆ ਤੇ ਸੁਚੱਜੇ ਸੰਪਾਦਕ ਸਨ। ਭਾਈ ਭੂਪ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗ, ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬਾਵਾ ਕਲਿਆਣ ਦਾਸ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਪਾਸੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਫਾਰਸੀ,

ਗੁਰਮਤ ਕਾਵਯ, ਇਤਿਹਾਸ, ਨਿਆਏ ਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਗ੍ਰਿਹਣ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਸ਼ਿਕਾਰ ਦੇ ਸ਼ੌਕੀਨ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰੇਮੀ ਵੀ ਸਨ। ਨਾਭੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਗੀਤਾਚਾਰਯ ਮਹੰਤ ਗੱਜਾ ਸਿੰਘ ਪਾਸੋਂ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਨਾਭਾ ਰਿਆਸਤ ਦੀ 1886-1923 ਤਕ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸਕੱਤਰ, ਸਿਟੀ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ, ਨਹਿਰ-ਨਾਜ਼ਮ, ਨਾਜ਼ਮ (ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ), ਮੀਰ-ਮੁਨਸ਼ੀ, ਫ਼ਾਰਨ ਮਨਿਸਟਰ, ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜ ਅਤੇ ਜੁਡੀਸ਼ਲ ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਆਦਿ। ਪਟਿਆਲਾ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਏਜੰਸੀ ਦੇ ਵਕਾਲਤ ਦੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ 1915-1917 ਤਕ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਮਿਸਟਰ ਮੈਕਾਲਫ਼ (ਇੰਗਲੈਂਡ), ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਿਪੁਦਮਨ ਸਿੰਘ (ਨਾਭਾ ਰਿਆਸਤ) ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਸਰੋਜਨੀ ਦੇਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਪੁਰਾਤਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਪੁੰਜ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸਨ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਪਾਂ ਤੇ ਮਿਆਰਾਂ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂੰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ/ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੋ ਦਰਜਨ ਤੋਂ ਉਪਰ ਬਣਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪੂਰੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਤਕ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੁਣ ਤਕ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਨਤ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸਾਹਿਤਕ ਦੇਣ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਲ ਬਹੁਤਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕੇ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਰਿਵਾਜ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਜੀ ਅਤੇ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਸਰ ਅਧੀਨ ਉੱਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ 'ਰਾਜ ਧਰਮ', 'ਟੀਕਾ ਜੈਮਨੀ ਅਸ਼ਵੇਧ' ਤੇ 'ਨਾਟਕ ਭਾਵਾਰਥ ਦੀਪਕਾ' ਆਦਿ

ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਅਰੰਭੀ। ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿਤ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਅਸਰ ਅਧੀਨ 'ਹਮ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ', 'ਗੁਰੁਮਤ ਸੁਧਾਕਰ', 'ਗੁਰੁਮਤ ਪ੍ਰਭਾਕਰ', 'ਗੁਰੁ-ਗਿਰ੍ਹਾ ਕਸੌਟੀ' ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਖ ਰੋਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ 'ਗੁਰੁਛੰਦ ਦਿਵਾਕਰ' ਤੇ 'ਗੁਰੁਸ਼ਬਦਾਲੰਕਾਰ' ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰ ਕੇ ਛੰਦ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਤੇ ਅਲੰਕਾਰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਹੋਣ ਦਾ ਗੌਰਵਮਈ ਸਬੂਤ ਦਿਤਾ।

'ਗੁਰੁਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼' ਸਿੱਖ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼ ਅਥਵਾ ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪੂਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਿਜ਼ ਹਾਈਨੈਸ ਮਹਾਰਾਜਾ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਪਟਿਆਲਾ ਵਲੋਂ 1930 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਵਾਇਆ। ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਸਿਖ ਧਰਮ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਵੀ ਇਕ ਅਨੁਪਮ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ। ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪੱਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਵੀ।

ਜਿਵੇਂ ਜੌਹਨਸਨ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ, ਉਵੇਂ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੱਖ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ, ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਨੰਬਰ 'ਤੇ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ਕਿਉਂ ਜੋ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੀਆਂ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀਆਂ ਵਿਚ ਮਹਾਨਕੋਸ਼ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਾਰ੍ਹਵੇਂ ਨੰਬਰ 'ਤੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਮਿਸਟਰ ਮੈਕਾਲਫ਼ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਸਤਕ 'ਸਿੱਖ ਰਿਲੀਜਨ' ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿਚ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੱਕੇ ਪੈਰੀਂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ।

ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਮਹਾਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪ ਦਾ 'ਉਪਨਾਮ' ਨੀਤੀ ਜੀ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਆਪ ਨੂੰ ਸਰਬਪੱਖੀ ਵਿਦਵਤਾ ਅਤੇ ਸਰਬਾਂਗੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਵਿਚ 'ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ', ਪੰਥ ਰਤਨ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭਗਵੰਤ ਸਿੰਘ (ਹਰੀ ਜੀ), ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਨੂੰਹ ਬੀਬੀ ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ ਅਤੇ ਪੋਤ ਨੂੰਹ ਡਾ. ਰਛਪਾਲ ਕੌਰ ਨੇ ਵੀ ਅਪਣੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਭੰਡਾਰ ਵਿਚ ਵਡਮੁੱਲਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ।

ਨਾਭੇ ਦੇ ਇਸ ਵਿਦਵਾਨ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਹੁਣ ਅੱਗੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੜਪੋਤੇ ਮੇਜਰ ਆਦਰਸ਼ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮੇਜਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹੋਣਹਾਰ ਸਪੁੱਤਰੀ ਬੀਬੀ ਰੁਪਿਕਾ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕ ਰੁਚੀਆਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ, ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਹੈ। ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਰੁਚੀ ਅਧੀਨ ਆਪ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਉਥਾਨ, ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਰਚਿਆ ਸਾਹਿਤ ਸਦੀਆਂ ਤਕ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਰਖਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ.ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ
- ਬਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਰਾਮੂੰਵਾਲੀਆ

20 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਗੁਰਮਤਿ ਤੇ ਵਿਆਕਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਧੁਰੰਤਰ ਵਿਦਵਾਨ , ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਨਿਪੁੰਨ ਲੇਖਕ , ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰੀ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਸੁਘੜ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ , ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰੀ ਜੀਵਨ

ਜੀਣ ਵਾਲੇ , ਮਹਾਨ ਗੁਰਸਿੱਖ ਪ੍ਰੋ.ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੁਣਾ ਦਾ ਜਨਮ 16 ਫਰਵਰੀ 1892 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਫੱਤੇਵਾਲੀ , ਜਿਲ੍ਹਾ ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਨੰਦ ਦੇ ਘਰ, ਮਾਤਾ ਨਿਹਾਲ ਦੇਈ ਦੀ ਕੁਖੋਂ ਹੋਇਆ ।

ਹਿੰਦੂ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਲੈਣ ਕਰਕੇ ਆਪ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਮ ਨੱਥੂ ਰਾਮ ਸੀ। ਮੁੱਢਲੀ ਵਿੱਦਿਆ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸ਼ਾਹ ਕਾਰ ਕਵੀ ਮੀਆਂ ਹਾਸ਼ਮ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਪੁਤਰ ਮੀਆਂ ਹਯਾਤ ਕੋਲ ਥਰਪਾਲ ਪੜ੍ਹਨ ਬੈਠਾਇਆ , ਫਿਰ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਰਈਏ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਨ ਲੱਗੇ ਤੇ ਇਥੋਂ 1902 ਵਿੱਚ ਪੰਜਵੀਂ ਜਮਾਤ ਪਾਸ ਕੀਤੀ।ਕਾਜੀ ਜਲਾਲਦੀਨ ਦੀ ਹੱਲਾ ਸ਼ੇਰੀ ਸਦਕਾ , ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਨੰਦ ਨੇ ਘਰ ਦੀ ਗਰੀਬੀ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨ ਕਰਦਿਆਂ ਮਿਡਲ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਗੋਤਾ ਫਤਹਗੜ੍ਹ ਦੇ ਵਰਨੈਕੁਲਰ ਮਿਡਲ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਕਰਵਾਇਆ।

ਪਿੰਡ ਢੇਹ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਸਿੰਘ ਫੌਜੀ ਸਨ , ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਕਾਕੇ ਨੱਥੂ ਰਾਮ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵੀਚਾਰ ਪੱਕਣ ਲੱਗਾ ਕਿ , ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਾਲੋਂ ਸਿੰਘ ਵਧੀਕ ਸੋਹਣੇ ਤੇ ਜਵਾਨ ਦਿਖਦੇ ਹਨ । ਉਹਨਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕੇਸ ਰੱਖਣ ਦਾ ਫੁਰਨਾ ਬਣਿਆ। 1905 ਵਿੱਚ ਮਿਡਲ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ।ਇਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ 13 ਸਾਲ ਦੇ ਨੱਥੂ ਰਾਮ ਦਾ ਵਿਆਹ ,ਕਿਸ਼ਨ ਚੰਦ ਦੀ 11 ਸਾਲ ਦੀ ਧੀ ਦੁਰਗਾ ਦੇਵੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ।ਮਿਡਲ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਆਇਆ ਤਾਂ ਨੱਥੂ ਰਾਮ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਦਰਜੇ ਤੇ ਆਇਆ , ਫਲਸਰੂਪ ਛੇ ਰੁਪਏ ਵਜੀਫਾ ਵੀ ਲੱਗ ਗਿਆ।

ਗਰਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਛੁਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਦਿਨ ਘਰ ਨੱਥੂ ਰਾਮ ਦੀ ਦਾਦੀ ਦੀ ਭੈਣ ਦਾ ਦੋਹਤਰਾ ਮਹਾਰਾਜ ਜੋ ਹੁਣ ਪਾਹੁਲ ਲੈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਬਣ ਚੁਕਾ ਸੀ ਮਿਲਣ ਆਇਆ ।ਉਸ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਨੱਥੂ ਰਾਮ ਦਾ ਸਿੱਖ ਬਣਨ ਦਾ ਵੀਚਾਰ ਹੋਰ ਦ੍ਰਿੜ ਹੋ ਗਿਆ।ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਹੀ ਕਲਾਸਵਾਲਾ ਦੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੁਆਰਾ ਕਰਵਾਏ ਗਏ ਖੰਡੇ ਬਾਟੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ ਦੇ ਸਮਾਗਮ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਿੱਖ ਬਣਨ ਲਈ ਨੱਥੂ ਰਾਮ ਤੇ ਤੁਲਸੀ ਰਾਮ ਪੁਜ ਗਏ।ਇਥੇ ਪਾਹੁਲ ਲੈ ਕਿ ਦੋਨੋਂ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਜਗਜੋਧ ਸਿੰਘ ਬਣ ਗਏ।ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ , ਉਥੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਰਾਜ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਪ੍ਰਤੀ ਆਗਾਹ ਵੀ ਕੀਤਾ ।ਇਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਜਮੂਨ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਪਈ ਤੇ ਉਧਰ ਸਿਰ ਤੋਂ ਪਿਓ ਦਾ ਸਾਇਆ ਵੀ ਉੱਠ ਗਿਆ।ਦਸਵੀਂ ਜਮਾਤ ਦੇ ਦਾਖਲੇ ਜਾਣ ਦੀ ਰਕਮ ਦਾ ਇੰਤਜਾਮ ਵਿਧਵਾ ਭੂਆ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਟੂਮਾਂ ਗਹਿਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤਾ।ਇਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵੀ ਕੀਤੀ ।

ਘਰ ਤੋਰਨ ਲਈ ਮੁੱਢਲੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਡਾਕਖਾਨੇ ਮੁਲਾਜਮਤ ਵੀ ਕੀਤੀ।ਜਦ ਸਿਆਲਕੋਟ ਡਾਕਖਾਨੇ ਦਾ ਕੰਮ ਸਿਖਣ ਜਾਣਾ ਸੀ ਤਾਂ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਪੈਸੇ ਚਾਹੀਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਗਰੀਬ ਦੀ ਬਾਂਹ ਕੌਣ ਫੜਦਾ , ਵਿਚਾਰੀ ਮਾਂ ਕਈ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਉਧਾਰ ਪੈਸੇ ਮੰਗਣ ਗਈ , ਪਰ ਸਭ ਨੇ ਜੁਆਬ ਦਿਤਾ। ਆਖਰ ਜੋ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਦਾ ਕੂੜਾ ਸੁਟਦੀ ਸੀ ਉਸ ਅੱਗੇ ਮਾਂ ਨੇ ਤਰਲਾ ਮਾਰਿਆ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚਾਰੀ ਦੇ ਮਨ ਸਿਹਰ ਪਈ ਤੇ ਉਸਨੇ ਦੋ ਰੁਪਏ ਲਿਆ ਦਿੱਤੇ। ਪਰ ਇਸ ਨੌਕਰੀ ਨਾਲ ਵੀ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ , ਸੂਦ ਹੀ ਉਤਰਦਾ ਸੀ ਕਰਜਾ ਤੇ ਉਥੇ ਹੀ ਖਲੋਤਾ ਸੀ।

ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਹੁਣਾ ਨੇ ਬੀ.ਏ ਕਰਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਪੱਕਾ ਕਰ , ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕੀਤਾ ।ਇਸ ਵਕਤ ਇਹਨਾਂ ਕੋਲ ਦੋ ਰੁਪਏ , ਇਕ ਕਮੀਜ਼ ਪਜ਼ਾਮਾ ਤੇ ਇਕ ਅਧ ਹੰਢੀ ਜੁਤੀ ਸੀ । ਪੰਡਿਤ ਵਿਤਸਤਾ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਨੇ ਤਿੰਨ ਕਮੀਜ਼ ਪਜਾਮੇ ਬਣਾ ਕੇ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਨਾਲੇ ਆਪਣੇ ਅਸਰ ਰਸੂਖ ਨਾਲ ਅੱਧੀ ਫੀਸ ਮੁਆਫ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ। ਇੰਨੀ ਗੁਰਬਤ ਤੇ ਘਰ ਦੀਆਂ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਹੁਣਾ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਮੁਕਾਮਲ ਕੀਤੀ ਤੇ 8 ਸਤੰਬਰ 1915 ਨੂੰ ਫਰੂਕੇ ਦੇ ਖਾਲਸਾ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੜਾਉਣ ਲੱਗੇ। 1917 ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਕਰਜ ਵੀ ਲਾਹਿਆ ਤੇ ਭੂਆ ਦੀਆਂ ਗਹਿਣੇ ਪਈਆਂ ਟੂਮਾਂ ਵੀ ਛੁਡਾ ਲਈਆਂ। 1917 ਵਿੱਚ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲੇਜ ਵਿੱਚ

ਆ ਗਏ। 20 ਜੁਲਾਈ 1921 ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਵਿੱਚ ਮੀਤ ਸਕੱਤਰ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਦਸੰਬਰ 1920 ਵਿਚ ਇਕ ਦਿਨ ਪਾਠ ਕਰਦਿਆਂ ਜਦ ਇਹ ਪੰਕਤੀ ਆਈ ,

ਆਹਰ ਸਭਿ ਕਰਦਾ ਫਿਰੈ ਆਹਰੁ ਇਕੁ ਨ ਹੋਇ।।
ਨਾਨਕ ਜਿਤੁ ਆਹਰਿ ਜਗੁ ਉਧਰੈ ਵਿਰਲਾ ਬੂਝੈ ਕੋਇ।।

ਇਸ ਵਿਚ ਆਹਰ ਸਬਦ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦਾ ਧਿਆਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਕਰਣ ਵੱਲ ਮੋੜਿਆ। ਪਰ ਦਫਤਰੀ ਕੰਮ ਕਾਜ ਕਰਕੇ ਇਸ ਪਾਸੇ ਬਹੁਤਾ ਉਦਮ ਨ ਕਰ ਸਕੇ। ਜਦ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਬੈਨ ਹੋਈ ਤਾਂ ਆਪ ਨੂੰ ਵੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ , ਜੇਲ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣਾ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਕਰਣ ਤੇ ਲਾਇਆ। ਜਦ ਜੇਲ ਤੋਂ ਰਿਹਾ ਹੋ ਮੁੜ ਦਫਤਰੀ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਮਨ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਖੋਜ ਵੱਲ ਤੁਰਨ ਲਈ ਬਲ ਦਿੱਤਾ, ਅਖੀਰ 250 ਰੁਪਏ ਦੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਕੇ 150 ਰੁਪਏ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। 1929 ਵਿੱਚ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਸੱਦਾ ਪੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਤੋਂ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਜਦ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੁਜੇ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਖੜੇ ਪੈਰ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਜੁਆਬ ਦੇ ਦਿਤਾ।ਫਲਸਰੂਪ ਦੁਬਾਰਾ ਕਮੇਟੀ ਵਿੱਚ 150 ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਤੇ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ।ਪਰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਹੋਰ ਸੇਵਾ ਲੈਣੀ ਸੀ , ਸੋ ਦੁਬਾਰਾ ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ।ਇਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭਗਤ ਬਾਣੀ , ਭੱਟ ਬਾਣੀ ਤੇ ਵਿਆਕਣ ਉਪਰ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ।ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲੇਖ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਰਸਾਲੇ ਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਛੱਪਦੇ ਸਨ ।

1952 ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਤੋਂ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋ ਕੇ ਉਹ , ਸ਼ਹੀਦ ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਾਲਜ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਬਣੇ। ਉਹ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ , ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਕਮਾਈ ਵਾਲੇ ਮਹਾਪੁਰਖ ਸਨ । ਸਵੇਰੇ ਨਿਤਨੇਮ ਵਕਤ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹਾਜਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ । ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੋਂ ਦੂਰੀ ਬਣਾ ਕੇ ਚੱਲਦੇ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਪਿਸ਼ਾਬ ਖਾਨੇ ਤੇ ਟੱਟੀ ਖਾਨੇ ਦੀ ਸਫਾਈ ਤੱਕ ਕਰਦੇ ਸਨ , ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਲਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ।ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਹੁਣਾ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਹੁਤ ਸਾਦਗੀ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਸੀ।ਉਹ ਕਿੰਨੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਸਨ , ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਹੀ ਅੰਦਾਜਾ ਲਗਾ ਲਵੋ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਬੋਰਡ ਨੇ ਪ੍ਰੋ.ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਹੁਣਾ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਣ ਬਣਾ ਕੇ ਦੇਣ , ਜਿਸ ਦੇ ਇਵਜ ਵਿਚ ਬੋਰਡ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 20000 ਰੁਪਏ ਦਵੇਗਾ।ਪਰ ਇਸ ਗੁਰਮੁਖ ਰੂਹ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ " ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਜੋ ਸਮਾਂ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਇਕ ਪਲ ਗੁਰੂ ਲਈ ਹੈ , ਵਿਆਕਰਣਾਂ ਲਿਖ ਪੈਸੇ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਹੋਰ ਬਥੇਰੇ ਨੇ!"

7 ਜਨਵਰੀ 1971 ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਘਾਲਣਾ ਨੂੰ ਨਤਮਸਤਕ ਹੁੰਦਿਆਂ ਆਪ ਨੂੰ ਡੀ.ਲਿਟ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ। ਪਿਛਲੇ ਪੰਜ ਸਾਲ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸਿਹਤ ਪੱਖੋਂ ਬਹੁਤੇ ਚੰਗੇ ਨਹੀਂ ਰਹੇ। ਪਹਿਲਾਂ ਚੱਲਣਾ ਫਿਰਨਾ ਬੰਦ ਹੋਇਆ, ਫਿਰ ਬੋਲਣੋ ਵੀ ਰਹਿ ਗਏ, ਨਜ਼ਰ ਤੇ ਸੁਣਨ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਘਟ ਗਈ।ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਤੇ ਬਹੁਤ ਅਸਰ ਪਿਆ। ਅਖ਼ੀਰ ਕੌਮ ਦਾ ਇਹ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ 29 ਅਕਤੂਬਰ 1977 ਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸਰੀਰ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਦੁਨੀ ਸੁਹਾਵੇ ਬਾਗ ਨੂੰ ਛੱਡ ਗਿਆ , ਪਰ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਦੇ ਸਦਕਾ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਜਿੰਦਾ ਰਹੇਗਾ।

ਪ੍ਰੋ.ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ 40 ਦੇ ਕਰੀਬ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਨਾਮ;-

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਰਪਣ (ਦਸ ਜਿਲਦਾਂ)
ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਕਰਣ

ਦਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਦਸ ਕਿਤਾਬਾਂ
ਬਾਬਣੀਆ ਕਹਾਣੀਆਂ
ਸਿਮਰਨ ਦੀਆਂ ਬਰਕਤਾਂ
ਬੁਰਾਈ ਦਾ ਟਾਕਰਾ
ਸਿਖੁ ਸਿਦਕ ਨ ਹਾਰੇ
ਸਦਾਚਾਰਕ ਲੇਖ
ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼
ਧਰਮ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰ
ਆਦਿ ਬੀੜ ਬਾਰੇ
ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ
ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ
ਮੇਰੀ ਜੀਵਨ ਕਹਾਣੀ (ਸਵੈ ਜੀਵਨੀ)
ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਸਟੀਕ (ਪੰਜ ਜਿਲਦਾਂ)
ਨਿਤਨੇਮ ਸਟੀਕ
ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਸਟੀਕ
ਭੱਟਾਂ ਦੇ ਸਵਈਏ ਸਟੀਕ
ਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਬਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸਟੀਕ

ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ-(ਸ) ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰਯ, ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ, ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਮੋਹਨ ਰਾਇ

ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰਯ

ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਮਾਲਾਬਾਰ ਕੋਚੀਨ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਘਾਟ ਉੱਤੇ ਸਥਿਤ ਕਾਲਦੀ ਨਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਨੰਬੂਦਰੀਪਾਦ ਜਾਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਉਪਾਸ਼ਕ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਜਨਮ ਤੋਂ ਸ਼ਾਕਤ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਮੁਢਲੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਉਪਰੰਤ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਨਿਆਸੀ ਬਣ ਕੇ ਇਹ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਇਕ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਿਰੇ ਤਕ ਘੁੰਮਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਚੌਹਾਂ, ਕੂਟਾਂ ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਚਾਰ ਧਾਮ ਸ਼ਰਿੰਗੇਰੀ, ਪੁਰੀ, ਦਵਾਰਕਾ ਅਤੇ ਬਦਰੀਨਾਥ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ। ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਦਾ ਨਾਂ ਹਿੰਦੂ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ

ਵੇਦਾਂਤ ਨਾਲ ਇਕ-ਕਿਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਬਾਦਰਾਇਣ ਦੇ ਵੇਦਾਂਤ ਸੂਤਰਾਂ ਉੱਤੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਭਾਸ਼ ਲਿਖਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦ ਦੀ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਡੀਆਂ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਗਿਆਨ ਗ਼ਲਤ ਅਤੇ ਸਿਮਰਤੀ ਭੁਲੇਖਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਨੁਭਵ ਸ਼ੱਕ-ਭਰਪੂਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜੀਵ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਬਾਰੇ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਅਨੁਭਵ ਕਦੇ ਗ਼ਲਤ ਜਾਂ ਸ਼ੱਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਹਰ ਜੀਵ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਬਾਰੇ ਹਰ ਸਮੇਂ ਜਾਣੂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਸੱਚਾਈ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਸੱਚਾਈ ਵਿਚਕਾਰ ਵੀ ਨਿਖੇੜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭੌਤਿਕ ਸੱਚਾਈ ਅਪੂਰਨ ਅਤੇ ਸਾਪੇਖ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਡੀ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਹੀ ਤਾਣਾ ਬਾਣਾ ਹੈ ਪਰ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਅਵਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਬੁਨਿਆਦ ਹੈ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਜੋ ਸਭ ਭੌਤਿਕ ਹੋਂਦਾਂ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਇਕ ਨਹੀਂ, ਅਦ੍ਵੈਵ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਨਿਮਨ ਸੂਤਰ ਉਪਰੋਕਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਹੈ: -ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਹੈ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ)।

ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਦਾ ਮਾਇਆਵਾਦ ਵੀ ਇਸੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਇਆ।ਇਹ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਜਾਂ ਭੁਲੇਖਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਅਸਲੀਅਤ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਆਤਮਾ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੱਖ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਮਾਇਆ ਦੇ ਜੰਜਾਲ ਨਾਲ ਢਕੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਆਪਣੀ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ ਰਾਹੀਂ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕਸਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਭਾਰੀ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਰਥ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੰਡਨਮਿਸ਼ਰ ਦਾ ਨਾਂ ਮੁੱਖ ਹੈ। ਬਾਦਰਾਇਣ ਦੇ ਵੇਦਾਂਤ ਸੂਤਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ''ਸ੍ਰੀਮੱਦ ਭਾਗਵਤ ਗੀਤਾ'' ਅਤੇ ਮੁੱਖ-ਮੁੱਖ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਉਪਰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ ਲਿਖੇ। ਇਸ ਨੇ ਕੁਝ ਸਤੋਤਰ ਵੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹਨ।ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ 32 ਸਾਲ ਦੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਹਿਤ, ਫ਼ਿਲਾਸਫੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇੰਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਕੰਮ ਕਰ ਗਿਆ ਕਿ ਅੱਜ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਮੰਨਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਮਾਨੁਜ, ਮਾਧਵਾਚਾਰੀਆ ਆਦਿ ਨੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਟੂਕਾਂ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਦਾ ਬਾਅਦ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਉਪਰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਆਸਾਮ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਸਮੇਂ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਬੱਤੀ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਕੇਦਾਰਨਾਥ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਇਆ। ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਮਾਧਵ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਗਿਰੀ ਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ''ਸ਼ੰਕਰ ਦਿਗ ਵਿਜੈ'' ਅਤੇ ''ਸ਼ੰਕਰ ਵਿਜੇ'' ਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ

ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਦਾ ਜਨਮ ਕੋਲਕਾਤਾ (ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ) ਵਿਖੇ ਨੂੰ 'ਦੱਤ' ਗੋਤਰ ਦੇ ਕਾਇਸਥ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ 12 ਜਨਵਰੀ 1863 ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬੰਗਾਲੀ ਕੈਲੰਡਰ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦਿਨ 'ਮਾਘੀ' (ਮਕਰ ਸੰਕ੍ਰਾਂਤੀ) ਦਾ ਤਿਉਹਾਰ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸ਼੍ਰੀ ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ ਦੱਤ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਭੁਵਨੇਸ਼ਵਰੀ ਦੇਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਨਾਂ ਨਰੇਂਦਰ ਨਾਥ ਦੱਤ ਧਰਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਉਥੇ ਹਾਈਕੋਰਟ ਵਿਖੇ ਸਰਕਾਰੀ ਵਕੀਲ ਸਨ।

ਅਧਿਆਤਮਕ ਰੁਝਾਨ

ਨਰੇਂਦ੍ਰ ਜੀ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰੁਝਾਨ ਪਿਤਾ-ਪੁਰਖੀ ਦਾਤ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਾਦਾ ਸ਼੍ਰੀ ਦੁਰਗਾ ਚਰਨ ਦੱਤ 25 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਹੋਣ 'ਤੇ ਘਰ-ਬਾਰ ਛੱਡ ਕੇ ਸੰਨਿਆਸੀ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਪੇਸ਼ੇ ਤੋਂ ਵਕੀਲ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਨਰੇਂਦ੍ਰ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸ਼੍ਰੀ ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ ਦੱਤ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਦਾਰ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਆਤਮ-ਸੰਜਮ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਭੁਵਨੇਸ਼ਵਰੀ ਦੇਵੀ ਜੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਕਾਲਜ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ

ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਯੂਰਪ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਸ਼ੇ ਲਏ ਸਨ। ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਵਾਂਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵੇਦਾਂ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ, ਸ਼੍ਰੀਮਦ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ, ਵਾਲਮੀਕਿ ਰਾਮਾਇਣ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਉਹ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਆਪਣੇ ਕਾਲਜ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਤੋਂ ਘਰ ਲਿਆ ਕੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਸਵਾਮੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ

ਕੋਸੀਪੁਰ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਖੇ ਨਰੇਂਦਰ ਜੀ ਨੇ ਸਵਾਮੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਤੋਂ 'ਨਿਰਵਿਕਲਪ ਸਮਾਧੀ' ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਵਾਂਗ ਸੰਨਿਆਸੀ ਬਣਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਸੰਨ 1885 ਵਿੱਚ ਸਵਾਮੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ 'ਗਲੇ ਦਾ ਨਾਸੂਰ' ਦਾ ਰੋਗ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਭਗਤਾਂ ਸਮੇਤ ਨਰੇਂਦਰ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਤੋਂ ਦੀਖਿਆ ਲੈ ਕੇ ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਵਾਲੇ ਭਗਵੇਂ ਕੱਪੜੇ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਏ। 16 ਅਗਸਤ 1886 ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਰੇਂਦਰ ਜੀ ਨੂੰ 'ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ' ਸੱਦਿਆ ਅਤੇ ਆਖਿਆ ਪੁੱਤਰ! ਹੁਣ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਭਗਤ ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖੀਂ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਹੋਰ ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਸੁਰਗ ਸਿਧਾਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ 'ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ' ਨੂੰ ਹੀ ਗੁਰੂ ਵਾਂਗ ਆਦਰ-ਸਨਮਾਨ ਦੇਣ।

ਸਰਬ ਧਰਮ ਸੰਮੇਲਨ

ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਗੋ ਨਗਰ ਵਿੱਚ 11 ਸਤੰਬਰ ਤੋਂ 27 ਸਤੰਬਰ 1893 ਤਕ ਸੋਲਾਂ ਦਿਨ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ਵ ਧਰਮ ਸੰਸਦ ਦੀ ਖਬਰ ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਜੀ ਨੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਨਾ ਕੋਈ ਸੱਦਾ ਪੱਤਰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਉਥੇ ਟਿਕਣ ਦਾ ਕੋਈ ਟਿਕਾਣਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੇ ਫਟਾਫਟ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਭਗਵੇਂ ਬਸਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਬਿਨ ਬੁਲਾਏ ਮਹਿਮਾਨ ਨੂੰ 'ਜੀ ਆਇਆਂ ਨੂੰ' ਆਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਕੇ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਜੀ ਨੂੰ ਚਾਰ ਦਿਨ ਬੋਲਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਦਿੱਤਾ।

ਭਾਸ਼ਣ

16 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਭ੍ਰਾਤਰੀ ਭਵ ਵਿਸ਼ੇ ਉਤੇ,19 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ,20 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਈਸਾਈ ਕੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ23 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਵਿਸ਼ੇ ਉਤੇ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੱਤੇ।

16 ਸਤੰਬਰ ਵਾਲੇ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮੂਹ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਇੰਝ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਸੀ-

ਭਰਾਵੋ ਅਤੇ ਭੈਣੋ

ਅਮਰੀਕਾ ਵਾਸੀ ਭਰਾਵੋ ਅਤੇ ਭੈਣੋ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਆਖਦਿਆਂ ਬੜਾ ਗੌਰਵ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਜਿਸ ਸਨਾਤਨ ਧਰਮ ਦਾ ਪੈਰੋਕਾਰ ਹਾਂ, ਉਸ ਨੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਉਦਾਰਤਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਮਝਣ ਦੀ ਉੱਚ ਭਾਵਨਾ ਸਿਖਾਈ ਹੈ। ਇਹੋ ਨਹੀਂ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਸੱਚਾ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਪੁਰਾਣੇ ਵੇਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਯਹੂਦੀ ਅਤੇ ਪਾਰਸੀ ਜਿਹੇ ਵੱਖਰੇ ਧਰਮ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਟਿਕਾਇਆ ਸੀ... ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਨੋਹਰ ਵਚਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਕਿ 'ਸ਼੍ਰੀਮਦ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ' ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹਨ 'ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਵ ਨਾਲ ਆਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹਾਂ। ਲੋਕੀਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਸਤਿਆਂ ਉੱਤੇ ਟੁਰ ਕੇ ਅਗਾਂਹ ਵਧਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਰਸਤੇ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਲੋਕੀਂ ਸਮੂਹ ਧਰਮਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਕੇਵਲ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਸਗੋਂ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਸੱਚਾ ਮੰਨ ਕੇ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਇਹ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਿਆਂ ਗੌਰਵ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਅਜਿਹੇ ਧਰਮ ਦਾ ਅਨੁਯਾਈ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਡੀ ਪਵਿੱਤਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ 'ਸਨਾਤਨ ਧਰਮ' ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ 'ਐਕਸਕਲੂਸਿਵ' ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਸਮਾਨ-ਅਰਥਕ ਬਣਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ।

ਇਸ ਮਹਾ ਸਭਾ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਡਾ. ਬੈਰੋਜ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵੇਖ ਕੇ ਇਹ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਸੀ;ਭਾਰਤ ਜਿਸ ਨੂੰ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ' ਸੱਦਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਗਵੇਂ ਕੱਪੜਿਆਂ ਵਾਲੇ ਇਸ ਸੰਨਿਆਸੀ ਨੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਉਤੇ ਚਮਤਕਾਰਪੂਰਨ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਹੈ।ਸਮਾਚਾਰ ਪੱਤਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤੂਫਾਨ ਵਰਗੇ ਸੰਨਿਆਸੀ ਦੀ ਉਪਮਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਵੇਦਾਂਤ ਅਤੇ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ

ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਲਗਭਗ ਦੋ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤਕ ਸ਼ਿਕਾਗੋ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਡੈਸਟ੍ਰੋਇਟ, ਬੋਸਟਨ ਅਤੇ ਨਿਊਯਾਰਕ ਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉਤੇ ਭਾਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਏ ਫਿਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੂਨ 1895 ਤੋਂ ਨਵੰਬਰ 1895 ਤਕ ਨਿਊਯਾਰਕ ਦੇ 'ਥਾਊਜ਼ੈਂਡ ਆਈਲੈਂਡ ਪਾਰਕ' ਵਿਖੇ ਉਥੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁਫਤ ਵਿੱਚ ਵੇਦਾਂਤ ਅਤੇ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ।

ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਮਿਸ਼ਨ

ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਜੀ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਮਈ 1897 ਨੂੰ ਕੋਲਕਾਤਾ ਵਿੱਚ 'ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਮਿਸ਼ਨ' ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਹ 'ਧਰਮਾਰਥ ਟਰੱਸਟ' ਸਵਾਮੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ 'ਪਰਮ ਹੰਸ' ਦੇ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ (ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਮੱਠ) ਅਖਵਾਉਣ ਵਾਲੇ 'ਬੇਲੁਰ ਮੱਠ' ਵਿਖੇ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਜੀ ਨੇ ਅਲਮੋੜਾ (ਉਤਰਾਖੰਡ) ਦੇ ਨੇੜੇ 'ਮਾਇਆਵਤੀ' ਕਸਬੇ ਅਤੇ 'ਮਦਰਾਸ' (ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ) ਵਿਖੇ 'ਅਦ੍ਵੈਤ ਆਸ਼ਰਮ' ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ। ਸਵਾਮੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਜੀ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੰਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਜੀ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਇਕਮਿਕਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਕਲਕੱਤਾ ਦੇ ਬੇਲੁਰ ਮੱਠ ਤੋਂ 'ਪ੍ਰਬੁੱਧ ਭਾਰਤ' ਨਾਂ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਅਤੇ 'ਉਦਬੋਧਨ' ਨਾਂ ਦੀ ਬੰਗਾਲੀ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਵੀ ਛਪਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਉਹ ਬ੍ਰਿਟੇਨੀ, ਵਿਯਨਾ, ਇਸਤੰਬੋਲ, ਏਥਨਜ਼ ਅਤੇ ਮਿਸਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ 9 ਦਸੰਬਰ 1900 ਨੂੰ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਅਸਥਾਨ ਬੇਲੁਰ ਮੱਠ ਵਿਖੇ ਪਰਤ ਆਏ। ਉਥੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਸ਼੍ਰੀ ਬਾਲ ਗੰਗਾਧਰ ਤਿਲਕ, ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀਯ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਕਈ ਨੇਤਾ ਅਤੇ ਗਵਾਲੀਅਰ ਦਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਆਏ। ਜਾਪਾਨ ਵਿੱਚ ਦਸੰਬਰ 1901 ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ ਧਰਮ ਦਾ ਸੰਮੇਲਨ ਆਯੋਜਿਤ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਪੱਤਰ ਘੱਲਿਆ ਗਿਆ ਪਰ ਦਮੇ, ਮਧੂਮੇਹ ਅਤੇ ਉਨੀਂਦਰ ਦੇ ਰੋਗਾਂ ਨਾਲ ਪੀੜਤ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਜੀ ਨੇ ਖਿਮਾਯਾਚਨਾ ਕਰ ਲਈ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਾਸਤੇ ਬੌਧ ਗਯਾ (ਬਿਹਾਰ) ਅਤੇ ਵਾਰਾਣਸੀ (ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼) ਗਏ।

‘ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਦਿ ਫੀਸਟਿੰਗ, ਫਾਸਟਿੰਗ ਮੌਂਕ’ ਯਾਨੀ ‘ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਦਾਵਤ ਅਤੇ ਵਰਤ ਵਾਲੇ ਸੰਤ’, ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਜੀਵਨੀ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਨਾਂ ਇੰਜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।ਖਾਣ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੇਦ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ’ਤੇ ਕੋਈ ਕਿਤਾਬ ਖਰੀਦਣ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਸ਼ਤਾਂ ’ਤੇ ਫਰੈਂਚ ਕੁਕਿੰਗ ਦੀ ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਖਰੀਦ ਲਈ ਸੀ।

ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਸਾਰੇ ਫਲਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਅਮਰੂਦ। ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਉਹ ਮੁਲਾਇਮ ਨਾਰੀਅਲ ਵਿੱਚ ਚੀਨੀ ਅਤੇ ਬਰਫ਼ ਮਿਲਾ ਕੇ ਖਾਣ ਦੇ ਵੀ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸਨ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਵੀ ਬੱਕਰੀ ਦਾ ਦੁੱਧ ਪੀਂਦੇ ਸਨ।ਆਈਸਕਰੀਮ ਵੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕੁਲਫੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਜ਼ੀਰੋ ਡਿਗਰੀ ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਤਾਪਮਾਨ ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਚੌਕਲੇਟ ਆਈਸਕਰੀਮ ਖਾਣ ਦਾ ਕੋਈ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੇ ਸਨ।

ਇੱਕ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਚੇਰੇ ਭਰਾ ਰਾਮਚੰਦਰ ਦੱਤਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਨਾਲ ਦਕਸ਼ੀਨੇਸ਼ਵਰ ਮੰਦਿਰ ਚੱਲਣ ਜਿੱਥੇ ਰਾਮਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪਰਮਹੰਸ ਹਰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਰੌਸ਼ੋਗੁੱਲਾ ਖੁਆਉਂਦੇ ਹਨ।ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਰੌਸ਼ੋਗੁੱਲਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਰਾਮਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਕੰਨ ਖਿੱਚਣਗੇ। ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ, ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਰਾਮਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪਰਮਹੰਸ ਦੇ ਚੇਲੇ ਬਣ ਗਏ।

ਚੰਗੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਮਾਲਕ

ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਦਾ ਕੱਦ-ਕਾਠ ਅਤੇ ਡੀਲਡੌਲ ਚੰਗੀ ਸੀ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਤਰਕਵਾਦੀ ਸਨ ਅਤੇ ਹਰ ਮਹਿਫ਼ਿਲ ਦੀ ਜਾਨ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।ਰੋਮਿਆ ਰੋਲਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਿਤਾਬ 'ਲਾਈਫ ਆਫ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ' ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, ''ਸਵਾਮੀਜੀ ਦਾ ਸਰੀਰ ਇੱਕ ਪਹਿਲਵਾਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੀ। ਉਹ 5 ਫੁੱਟ ਸਾਢੇ 8 ਇੰਚ ਲੰਬੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੀਨਾ ਚੌੜਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਮਦਾਰ ਆਵਾਜ਼ ਸੀ।''

''ਸਭ ਦੇ ਆਕਰਸ਼ਣ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚੌੜਾ ਮੱਥਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਅਮਰੀਕਾ ਗਏ ਤਾਂ ਇੱਕ ਪੱਤਰਕਾਰ ਨੇ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਜ਼ਨ 102 ਕਿਲੋ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਉਹ ਆਪਣਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਮੋਟਾ ਸਵਾਮੀ' ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਸਨ।''ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੌਂ ਨਾ ਸਕਣਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਿਸਤਰੇ 'ਤੇ ਕਰਵਟਾਂ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਨੀਂਦ ਦਾ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਨਾਮ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਕੇ ਵੀ ਉਹ ਇੱਕ ਵਾਰ ਵਿੱਚ 15 ਮਿੰਟ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੌਂ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਸਨ।

ਮੈਸੂਰ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਭੇਜਿਆ ਅਮਰੀਕਾ

ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਨੇ ਪੂਰੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਵਾਰਾਣਸੀ ਗਏ ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ।ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਰਨਾਥ ਦਾ ਵੀ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ ਜਿੱਥੇ ਬੁੱਧ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਹ ਅਯੁੱਧਿਆ ਅਤੇ ਲਖਨਊ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਆਗਰਾ ਗਏ।ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਹ ਬੰਬਈ ਗਏ। ਉੱਥੋਂ ਉਹ ਜਦੋਂ ਪੂਨਾ ਲਈ ਨਿਕਲੇ ਤਾਂ ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ ਉਹ ਅਤੇ ਬਾਲ ਗੰਗਾਧਰ ਤਿਲਕ ਇੱਕ ਹੀ ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ।ਦੋਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਗਹਿਰੀ ਗੱਲਬਾਤ ਹੋਈ ਅਤੇ ਤਿਲਕ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਪੂਨਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਨੇ ਤਿਲਕ ਨਾਲ ਪੂਰੇ 10 ਦਿਨ ਬਿਤਾਏ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਟਰੇਨ ਤੋਂ ਬੰਗਲੌਰ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਏ।ਉੱਥੋਂ ਉਹ ਮੈਸੂਰ ਗਏ ਜਿੱਥੋਂ ਉਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਮਹਿਮਾਨ ਬਣ ਕੇ ਰਹੇ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ।ਮਹਾਰਾਜਾ ਤੁਰੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਮਰੀਕਾ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਖਰਚ ਉਠਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ, ਪਰ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਹ ਇਸ ਲਈ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਗਏ।

ਧਰਮ ਸੰਸਦ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਭਾਸ਼ਣ

31 ਮਈ 1893 ਨੂੰ ਮਦਰਾਸ ਤੋਂ ਸਟੀਮਰ 'ਪੈਨਿਨਸੁਲਾ' ਤੋਂ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਨੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ।ਉਹ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਸਟੀਮਰ ਦੇ ਡੈੱਕ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਰਹੇ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਂ ਭੂਮੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਓਝਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਟੀਮਰ ਕੋਲੰਬੋ, ਪੇਨਾਂਗ, ਸਿੰਗਾਪੁਰ ਅਤੇ ਹਾਂਗਕਾਂਗ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਨਾਗਾਸਾਕੀ ਪਹੁੰਚਿਆ।14 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਉਹ ਜਪਾਨੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਯਾਕੋਹੋਮਾ ਤੋਂ ਅਮਰੀਕਾ ਲਈ 'ਇੰਪ੍ਰੈੱਸ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ' ਜਹਾਜ਼ 'ਤੇ ਰਵਾਨਾ ਹੋਏ।ਉਸ ਯਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਜਮਸ਼ੇਦ ਜੀ ਟਾਟਾ ਵੀ ਸਨ। ਦੋਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਥੋਂ ਜੋ ਦੋਸਤੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ, ਉਹ ਉਮਰ ਭਰ ਰਹੀ।ਵੈਨਕੂਵਰ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਿਕਾਗੋ ਲਈ ਟਰੇਨ ਲਈ। ਸ਼ਿਕਾਗੋ ਦੀ ਧਰਮ

ਸੰਸਦ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਲਈ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆ ਤੋਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਦੀ ਉਮਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਸੀ।

ਗੌਤਮ ਘੋਸ਼ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ 'ਦਿ ਪ੍ਰੋਫੇਟ ਆਫ਼ ਮਾਡਰਨ ਇੰਡੀਆ, ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ' ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ''ਧਰਮ ਸੰਸਦ ਵਿੱਚ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਦਾ ਨੰਬਰ 31ਵਾਂ ਸੀ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਬੋਲਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਰੀ ਆਈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਧੜਕ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਘਬਰਾਹਟ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੀਭ ਸੁੱਕ ਗਈ ਸੀ।''

''ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਭਾਸ਼ਣ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਾਂ ਸਰਸਵਤੀ ਨੂੰ ਧਿਆਇਆ ਅਤੇ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਡਾਕਟਰ ਬੈਰੋਜ਼ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਪੁਕਾਰਿਆ ਉਹ ਮੰਚ 'ਤੇ ਜਾ ਪਹੁੰਚੇ।''''ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਬਦ ਕਹੇ, 'ਸਿਸਟਰਜ਼ ਐਂਡ ਬ੍ਰਦਰਜ਼ ਆਫ ਅਮੈਰਿਕਾ' ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਵਿੱਚ ਲਗਾਤਾਰ ਦੋ ਮਿੰਟ ਤੱਕ ਤਾਲੀਆਂ ਵਜਾਉਂਦੇ ਰਹੇ।''

ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼

ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਤਾੜੀਆਂ ਵੱਜਣੀਆਂ ਬੰਦ ਹੋਈਆਂ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਨੇ ਆਪਣਾ ਛੋਟਾ ਭਾਸ਼ਣ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨੌਜਵਾਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਅਮਰੀਕਾ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਸੱਭਿਆਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਭਾਰਤ ਵੱਲੋਂ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ।ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨੇ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਪਾਠ ਸਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਕੋਈ ਧਰਮ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਬਿਹਤਰ ਜਾਂ ਖਰਾਬ ਨਹੀਂ ਹੈ।ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਧਰਮ ਇੱਕ ਹਨ ਜੋ ਈਸ਼ਵਰ ਵੱਲ ਜਾਣ ਦਾ ਰਸਤਾ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ।ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਕਈ ਨਗਰਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੱਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।ਧਰਮ ਸੰਸਦ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਸ਼ਣ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਹਰਮਨਪਿਆਰਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਪੂਰੇ ਇੱਕ ਸਾਲ ਤੱਕ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਦੇ ਰਹੇ।ਭਾਰਤ ਪਰਤਦੇ ਸਮੇਂ ਉਹ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਰੁਕੇ ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਮੈਕਸ ਮੂਲਰ ਨਾਲ ਔਕਸਫੋਰਡ ਵਿੱਚ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ।ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਲਾਲ-ਬਾਲ-ਪਾਲ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਵਾਲੇ ਬਿਪਿੰਨ ਚੰਦਰ ਪਾਲ ਨਾਲ ਵੀ ਹੋਈ।

ਜਦੋਂ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਭਾਰਤ ਆਏ ਤਾਂ ਹਰ ਜਗ੍ਹਾ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਵਾਗਤ ਵਿੱਚ ਸੜਕਾਂ 'ਤੇ ਉਤਰ ਆਏ।ਮਦਰਾਸ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁੰਭਕੋਣਮ ਲਈ ਟਰੇਨ ਲਈ। ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਪੈਣ ਵਾਲੇ ਹਰ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ।ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਟਰੇਨ ਨਹੀਂ ਰੁਕੀ, ਉੱਥੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਰੇਲਵੇ ਟਰੈਕ 'ਤੇ ਲੇਟ ਕੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਟਰੇਨ ਰੁਕਵਾਈ।ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਆਪਣੇ ਡੱਬੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ।

ਮਾੜੀ ਸਿਹਤ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ

ਜਦੋਂ ਦਸੰਬਰ, 1901 ਵਿੱਚ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿੱਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਸੈਸ਼ਨ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਬੇਲੂਰ ਆ ਕੇ ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਹਰ ਦੁਪਹਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਆਉਣ ਲੱਗੇ।ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਨੇ ਕਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮੁੱਦਿਆਂ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਾਲ ਗੰਗਾਧਰ ਤਿਲਕ ਵੀ ਸੀ। ਮਸ਼ਹੂਰ ਬਨਸਪਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਜਗਦੀਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰੀਬੀ ਮਿੱਤਰ ਸਨ।

ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਨੂੰ ਜਾਨਵਰ ਪਾਲਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਬੱਤਖਾਂ, ਭੇਡਾਂ, ਗਾਵਾਂ ਅਤੇ ਬੱਕਰੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਖੁਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਾਣਾ ਖੁਆਉਂਦੇ ਸਨ।ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ

ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਕੁੱਤੇ 'ਬਾਘਾ' ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਸੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੂੰ ਮੱਠ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਗੰਗਾ ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਦਫ਼ਨਾਇਆ ਗਿਆ।ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਦੀ ਸਿਹਤ ਕਦੇ ਵੀ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ।ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸੋਜ਼ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੱਜੀ ਅੱਖ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵੀ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬੁਖਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਹ ਲੈਣ ਵਿੱਚ ਤਕਲੀਫ਼ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ।ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿੱਚ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਦਰਦ ਵੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ੂਗਰ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਸੀ।ਵਾਰਾਣਸੀ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਣ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਫਿਰ ਵਧ ਗਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਵਿਰਾਜ (ਵੈਦ) ਸਹਾਨੰਦ ਸੇਨਗੁਪਤਾ ਨੂੰ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਦੇ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਅਤੇ ਲੂਣ ਖਾਣ 'ਤੇ ਰੋਕ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਗਲੇ 21 ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਇੱਕ ਬੂੰਦ ਵੀ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਪੀਤਾ।ਆਖਰੀ ਦਿਨ ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਤੱਕ ਮੈਡੀਟੇਸ਼ਨ ਕੀਤੀ, ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਦੋ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸਹਿਯੋਗੀ ਸਿਸਟਰ ਨਿਵੇਦਿਤਾ ਨੂੰ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਖਾਣਾ ਪਰੋਸਣ ਦੀ ਜ਼ਿੱਦ ਕੀਤੀ।ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੱਥ ਧੋਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ 'ਤੇ ਪਾਣੀ ਵੀ ਛਿੜਕ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ 'ਤੇ ਸਿਸਟਰ ਨਿਵੇਦਿਤਾ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ''ਇਹ ਸਭ ਮੈਨੂੰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ।''ਇਸ 'ਤੇ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਨੇ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, ''ਜੀਸਸ ਕ੍ਰਾਈਸਟ ਵੀ ਆਪਣੇ ਚੇਲਿਆਂ ਦੇ ਪੈਰ ਧੋਂਦੇ ਸਨ।''ਆਪਣੀ ਮਹਾਸਮਾਧੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਵੱਡੇ ਤੜਕੇ ਉੱਠ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੱਠ ਦੇ ਗਰਭ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਅਤੇ ਖਿੜਕੀਆਂ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਫਿਰ ਉਹ ਇਕੱਲੇ ਹੀ ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਤੱਕ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਰਹੇ। ਦਿਨ ਦਾ ਖਾਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਸੰਤਾਂ ਨਾਲ ਖਾਧਾ।

ਚਾਰ ਵਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗਰਮ ਦੁੱਧ ਦਾ ਇੱਕ ਕੱਪ ਪੀਤਾ। ਫਿਰ ਉਹ ਬਾਬੂਰਾਮ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਨਾਲ ਟਹਿਲਣ ਚਲੇ ਗਏ।ਜਦੋਂ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਦੀ ਘੰਟੀ ਵੱਜੀ ਤਾਂ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਗਏ। ਉੱਥੇ ਉਹ ਗੰਗਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠੇ ਧਿਆਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।ਸ਼ਾਮ ਕਰੀਬ 8 ਵਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਸੰਨਿਆਸੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਪੱਖੇ ਨਾਲ ਹਵਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਬਿਸਤਰ 'ਤੇ ਲੇਟੇ ਹੋਏ ਸਨ।ਕਰੀਬ ਇੱਕ ਘੰਟੇ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੱਥਾ ਪਸੀਨੇ ਨਾਲ ਭਿੱਜ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਕੰਬੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਲੰਬਾ ਸਾਹ ਲਿਆ।

ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਸੀ ਕਿ ਸਭ ਕੁਝ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਰਾਤ ਦੇ 9 ਵੱਜ ਕੇ 10 ਮਿੰਟ ਹੋਏ ਸਨ। ਉੱਥੇ ਮੌਜੂਦ ਸਵਾਮੀ ਪ੍ਰੇਮਾਨੰਦ ਅਤੇ ਸਵਾਮੀ ਨਿਸ਼ਚਯਾਨੰਦ ਨੇ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਠਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਵਿਵੇਦਾਨੰਦ ਵੱਲੋਂ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਆਇਆ।

ਦਿਲ ਦੀ ਧੜਕਣ ਰੁਕਣ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਦੇਹਾਂਤ

ਡਾਕਟਰ ਮਹੇਂਦਰਨਾਥ ਮਜ਼ੂਮਦਾਰ ਨੂੰ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਣਾਉਟੀ ਸਾਹ ਦੇ ਕੇ ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਨੂੰ ਉਠਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਆਖਿਰ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮ੍ਰਿਤਕ ਐਲਾਨ ਦਿੱਤਾ।ਮੌਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਦਿਲ ਦਾ ਦੌਰਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ। ਸਵੇਰੇ-ਸਵੇਰੇ ਨਿਵੇਦਿਤਾ ਆਈ ਅਤੇ ਦੁਪਹਿਰ 2 ਵਜੇ ਤੱਕ ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਦਾ ਹੱਥ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਲੈ ਕੇ ਬੈਠੀ ਰਹੀ।ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਨੇ 39 ਸਾਲ, 5 ਮਹੀਨੇ ਅਤੇ 22 ਦਿਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਸ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਅਲਵਿਦਾ ਕਿਹਾ।ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਹ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਸੱਚ ਨਿਕਲੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣਾ 40ਵਾਂ ਬਸੰਤ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਾਂਗਾ।

ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਮੋਹਨ ਰਾਏ

ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਮੋਹਨ ਰਾਏ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ "ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤ ਦਾ ਪਿਤਾਮਾ" ਅਤੇ "ਭਾਰਤੀ ਪੁਨਰਜਾਗਰਣ ਦਾ ਜਨਕ" ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਕੰਮਾਂ ਬਾਰੇ ਮੁੱਖ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ:

1. ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਧਾਰ

ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਅੰਤ: ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ 'ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ' ਵਰਗੀ ਭਿਆਨਕ ਬੁਰਾਈ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਸਦਕਾ ਹੀ 1829 ਵਿੱਚ ਲਾਰਡ ਵਿਲੀਅਮ ਬੈਂਟਿੰਕ ਨੇ ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ 'ਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਰੋਕ ਲਗਾਈ।ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਦਾ ਵਿਰੋਧ: ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਵਿਆਹ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ।

ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਹੱਕ: ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਧਵਾ ਵਿਆਹ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਵਿਰਾਸਤ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ।

2. ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਧਾਰ

ਬ੍ਰਹਮੋ ਸਮਾਜ: ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 1828 ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮੋ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਨਾ ਸੀ।ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਫੈਲੇ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ।

3. ਵਿਦਿਅਕ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਯੋਗਦਾਨ

ਉਹ ਪੱਛਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਸੋਚ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਭਾਰਤ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 1817 ਵਿੱਚ ਡੇਵਿਡ ਹੇਅਰ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਕਾਲਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ।ਉਹ ਕਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (ਬੰਗਾਲੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਅਰਬੀ, ਫਾਰਸੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ) ਦੇ ਮਾਹਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਸੰਬਾਦ ਕੌਮੁਦੀ' (ਬੰਗਾਲੀ) ਅਤੇ 'ਮਿਰਾਤ-ਉਲ-ਅਖ਼ਬਾਰ' (ਫਾਰਸੀ) ਵਰਗੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ।

4. 'ਰਾਜਾ' ਦੀ ਉਪਾਧੀ

ਮੁਗਲ ਸਮਰਾਟ ਅਕਬਰ ਸ਼ਾਹ ਦੂਜੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਰਾਜਾ' ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਪੈਨਸ਼ਨ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਲਈ ਇੰਗਲੈਂਡ ਭੇਜਿਆ ਸੀ।

ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਮੋਹਨ ਰਾਏ ਦੀ ਮੌਤ 1833 ਵਿੱਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਬ੍ਰਿਸਟਲ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਾ ਲਈ ਨੀਂਹ ਪੱਥਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ।

ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਮੋਹਨ ਰਾਏ (19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ)ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਦੇ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਸੁਧਾਰਕ ਸਨ । ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ‘ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੌਮੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਪੈਗ਼ੰਬਰ ‘ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਪੁਨਰਜਾਗਰਨ ਦਾ ਅਗਵਾਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਮੋਹਨ ਰਾਏ ਦਾ ਜਨਮ 22 ਮਈ 1772 ਈ.ਵਿੱਚ ਹੁਗਲੀ ਜਿਲੇ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਰਾਧਾਨਗਰ ਨਾਮੀ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ।ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਰਮਾਕਾਂਤ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਤਰਨੀ ਦੇਵੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ,ਫ਼ਾਰਸੀ ,ਅਰਬੀ ,ਆਦਿ ਭਾਰਤੀ ਭਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਜਦੋਂ ਰਾਮ ਮੋਹਨ ਰਾਏ ਨੂੰ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿ ਹੁ ਹੁ_ਆਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵੀ ਅਧੀਐਨ ਕੀਤਾ ।ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਮੋਹਨ ਰਾਏ ਨੇ ਕੇਵਲ ਨੌ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੱਕ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ । ਕਈ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਨੌਕਰੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਦਸ ਸਾਲ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੰਨ 1828 ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ‘ਬ੍ਰਹਮੋ ਸਮਾਜ’ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ।ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਮੋਹਨ ਰਾਏ ਨੇ ਬੰਗਲਾ ਵਿੱਚ ‘ਸੰਵਾਦ ਕੌਮੁਦੀ’ ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ‘ਮਿਰਾਤੁਲ ਅਖਬਾਰ’ ਸਮਾਚਾਰ ਪੱਤਰ ਚਲਾਏ। 1811 ਈ. ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਭਰਾ ਜਗਮੋਹਨ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ

‘ਬ੍ਰਹਮੋ ਸਮਾਜ ‘ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੂਰਬ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਦੀਆਂ ਸੱਭਿਅਤਾਵਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਸੀ।

ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਮੋਹਨ ਰਾਏ ਨੇ ‘ਸਤੀ ਦੀ ਰਸਮ‘ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਲੀਅਮ ਬੈਟਿੰਗ ਰਾਹੀਂ ਸਤੀ ਦੀ ਰਸਮ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਉਠਾਏ ਗਏ ਕਦਮਾਂ ਨੂੰ ਸਫ਼ਲ ਬਨਾਉਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਮੁੱਲੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ ।1823 ਈ. ਦੇ ‘ ਪ੍ਰੈਸ ਆਰਡੀਨੈਂਸ ‘ ਦਾ ਸਖਤ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ।1830 ਈ. ਵਿੱਚ ਰਾਮ ਮੋਹਨ ਰਾਏ ਇੰਗਲੈਡ ਗਏ ।1832 ਈ. ਵਿੱਚ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਮੋਹਨ ਰਾਏ ਨੇ ਫਰਾਂਸ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ।ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਿਊਰੀ ਐਕਟ (1872 ਈ.)ਦੀ ਸਖਤ ਅਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਅਨਿਆਈ ਕਦਮ ਕਿਹਾ ।ਡਾਕਟਰ ਆਰ.ਸੀ. ਮਜੂਮਦਾਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਮੋਹਨ ਰਾਏ ਪਹਿਲੇ ਭਾਰਤੀ ਸਨ ,ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਤੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ ।ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਮੋਹਨ ਰਾਏ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਲਕੱਤੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਕੂਲ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਲਾਰਡ ਐਮਹਰਸਟ ਨੂੰ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉਦਾਰਤਾ -ਪੂਰਨ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ।

ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਗਣਿਤ ,ਦਰਸ਼ਨ ,ਰਸਾਇਣ ਆਦਿ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਲਾਭ ਹੋਵੇਗਾ ।ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੌਤ 27 ਸਤੰਬਰ 1833 ਈ. ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਿਸਟਲ (ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ) ਦੇ ਅਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਹੋਈ ।ਬ੍ਰਿਸਟਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਬਣਾਈ ਗਈ।

ਜੈਨ ਧਰਮ-(ਹ) ਆਚਾਰਯ ਦੇਵਰਿਧੀ, ਆਚਾਰਯ ਭੱਦਰਬਾਹੂ , ਆਚਾਰਯ ਕੁੰਦ ਕੁੰਦ

ਭੂਮਿਕਾ

ਜੈਨ ਧਰਮ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਤਮਕ ਵਿਰਾਸਤ ਦਾ ਅਹਿਮ ਅੰਗ ਹੈ। ਅਹਿੰਸਾ, ਅਪਰਿਗ੍ਰਹ, ਅਨੇਕਾਂਤਵਾਦ ਅਤੇ ਤਪੱਸਿਆ ਇਸ ਧਰਮ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਤੰਭ ਹਨ। ਮਹਾਵੀਰ ਸਵਾਮੀ (24ਵੇਂ ਤੀਰਥੰਕਰ) ਦੇ ਨਿਰਵਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨਿਕ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਕਰਨਾ ਆਚਾਰਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਬਣੀ। ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਆਚਾਰਿਆ ਦੇਵਰਿੱਧੀ, ਆਚਾਰਿਆ ਭਦ੍ਰਬਾਹੁ ਅਤੇ ਆਚਾਰਿਆ ਕੁੰਦਕੁੰਦ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਅਤਿਅੰਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਹੀ।

ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥਕ ਪਰੰਪਰਾ

ਮਹਾਵੀਰ ਸਵਾਮੀ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਮੌਖਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਰਾਹੀਂ ਸਾਧੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਯਾਦ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਸ੍ਰੁਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ:ਅਕਾਲਾਂ, ਜੰਗਾਂ,ਭੂਗੋਲਿਕ ਸੁਧਾਰ, ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਦੀ ਕਮੀ ਕਾਰਨ ਕਈ ਗ੍ਰੰਥ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਜੈਨ ਆਚਾਰਿਆਂ ਨੇ ਸਭਾਵਾਂ ਬੁਲਾ ਕੇ ਗ੍ਰੰਥਕ ਸੰਰਕਸ਼ਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ।

ਆਚਾਰਿਆ ਦੇਵਰਿੱਧੀ : ਗ੍ਰੰਥਕ ਸੰਰਕਸ਼ਕ ਅਤੇ ਸੰਪਾਦਕ

ਆਚਾਰਿਆ ਦੇਵਰਿੱਧੀ (ਦੇਵਰਿੱਧਿਗਣੀ ਕਸ਼ਮਾਸ਼੍ਰਮਣ) ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ਵੇਤਾਂਬਰ ਜੈਨ ਆਚਾਰਿਆ ਸਨ।

ਵਲਭੀ ਸਭਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਵ

ਵਲਭੀ (ਗੁਜਰਾਤ) ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਸਭਾ ਜੈਨ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ। ਇਸ ਸਭਾ ਵਿੱਚ:12 ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ,ਉਪਾਂਗ, ਛੇਦ ਸੂਤਰ ਅਤੇ ਮੂਲ ਸੂਤਰ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ,ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਗਈ,ਆਚਾਰਿਆ ਦੇਵਰਿੱਧੀ ਨੇ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਇਆ ਕਿ ਸ਼ਵੇਤਾਂਬਰ ਸੰਪ੍ਰਦਾਏ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਭਟਕਾਅ ਤੋਂ ਬਚੀ ਰਹੇ।

ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਇਸ ਸੰਕਲਨ ਨਾਲ:ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿਦਿਆਕ ਧਰਮ ਬਣਿਆ, ਮੰਦਰਾਂ ਅਤੇ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ,ਗ੍ਰਿਹਸਥਾਂ ਲਈ ਧਾਰਮਿਕ ਅਧਿਐਨ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ।

ਆਚਾਰਿਆ ਭਦ੍ਰਬਾਹੁ : ਸੰਕਟਕਾਲ ਦਾ ਨੇਤ੍ਰਿਤਵ

ਆਚਾਰਿਆ ਭਦ੍ਰਬਾਹੁ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਆਦਰਯੋਗ ਆਚਾਰਿਆ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਖ਼ਰੀ ਸ਼੍ਰੁਤਕੇਵਲੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਕਾਲ ਅਤੇ ਉੱਤਰ–ਦੱਖਣ ਵਿਭਾਜਨ

ਮਗਧ ਵਿੱਚ ਪਏ ਲੰਬੇ ਅਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਭਦ੍ਰਬਾਹੁ ਨੇ ਸਾਧੂਆਂ ਨੂੰ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਲੈ ਜਾ ਕੇ ਕਠੋਰ ਤਪੱਸਿਆ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ।

ਜੈਨ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਟੂੱਟਣ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ

ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਗਏ ਸਾਧੂਆਂ ਨੇ ਕੁਝ ਢਿਲਾਈਆਂ ਅਪਣਾਈਆਂ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਅੰਤਰ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ।

ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਮੌਰਿਆ ਦਾ ਸੰਨਿਆਸ

ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਮੌਰਿਆ ਦਾ ਭਦ੍ਰਬਾਹੁ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਬਣਨਾ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਆਚਾਰਿਆ ਕੁੰਦਕੁੰਦ : ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ

ਆਚਾਰਿਆ ਕੁੰਦਕੁੰਦ ਨੇ ਜੈਨ ਧਰਮ ਨੂੰ ਆਤਮਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਉਚਾਈ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ।ਆਤਮਾ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ

ਕੁੰਦਕੁੰਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ: ਆਤਮਾ ਸਦਾ ਸ਼ੁੱਧ ਹੈ,ਕਰਮ ਬਾਹਰੀ ਬੰਧਨ ਹਨ,ਸੱਚੀ ਮੁਕਤੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ

ਨਯਵਾਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂਤਵਾਦ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਯ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਦੋ ਪੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕੇ ਸਮਝਾਇਆ।

ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਾਂਝਾ ਯੋਗਦਾਨ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਆਚਾਰਿਆਂ ਨੇ:ਜੈਨ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਨੂੰ ਸਹਿਣਯੋਗ ਬਣਾਇਆ,ਜੈਨ ਧਰਮ ਨੂੰ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਛਾਣ ਦਿੱਤੀ।

ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼

ਆਚਾਰਿਆ ਦੇਵਰਿੱਧੀ ਦੀ ਵਿਦਵਾਨੀ, ਭਦ੍ਰਬਾਹੁ ਦੀ ਤਪੱਸਿਆ ਅਤੇ ਕੁੰਦਕੁੰਦ ਦੀ ਦਰਸ਼ਨਿਕ ਸੋਚ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਜੈਨ ਧਰਮ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੰਪੂਰਨ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬਣਾਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਿਨਾ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਅਧੂਰੀ ਹੈ।

ਬੁੱਧ ਧਰਮ- ਅਵਸ਼ਘੋਸ਼, ਨਾਗਾਰਜੁਨ, ਵਾਸੁਬੰਧੂ

ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਧਰਮਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਇਹ ਧਰਮ ਸਿੱਧਾਰਥ ਗੌਤਮ, ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਹੋਏ, ਦੁਆਰਾ 5ਵੀਂ–4ਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਬੌੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਮੁੱਖ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁੱਖ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ, ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਧਰਮ ਨਾ ਸਿਰਫ ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਰਗ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਤਿਆਨੁਸਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਣ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਨੂੰ ਵੀ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।

1. ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਿਛੋਕੜ

ਸਿੱਧਾਰਥ ਗੌਤਮ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਰਾਜਪੁਤ ਸ਼ਾਹੀ ਜੀਵਨ ਜੀਆ, ਪਰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ—ਬੁੱਢਾਪਾ, ਰੋਗ ਅਤੇ ਮੌਤ—ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਤੱਤਗਿਆਨ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿੱਚ ਨਿਕਲ ਪਏ। ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਉਹ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਸੰਨਿਆਸੀ ਬਣੇ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮਾਰਗਾਂ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕੀਤੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਲ ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਤਪੱਸਿਆ ਦੇ ਬਾਅਦ, ਉਹ ‘‘ਬੁੱਧ’’ ਬਣੇ, ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ‘‘ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਾਲਾ’’ ਜਾਂ ‘‘ਜਾਗਰੂਕ।’’ ਬੁੱਧ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਬਾਕੀ ਸਮਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਰਾਹ ਦਿਖਾਉਣ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਇਆ।

2. ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤ

ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ, ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਤਰੀਕੇ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹਨ। ਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਇਹ ਹਨ:

(ੳ) ਚਾਰ ਅਰੀਆ ਸਤਿਆ) ਦੁੱਖ (ਧੁਕਕਹਉ): ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਦੁੱਖ, ਅਸੰਤੋਖ ਅਤੇ ਅਸਥਿਰਤਾ ਅਟੱਲ ਹਨ। ਦੁੱਖ ਦਾ ਕਾਰਨ:ਦੁੱਖ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ (ਇੱਛਾ, ਮੋਹ) ਹੈ।ਦੁੱਖ ਦਾ ਅੰਤ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦੇ ਨਿਵਾਰਨ ਨਾਲ ਸੰਭਵ ਹੈ।ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ।

(ਅ) ਅਨਿੱਤਤਾ: ਸਭ ਕੁਝ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਹੈ; ਸਭ ਕੁਝ ਬਦਲਦਾ ਹੈ।

(ਏ) ਅਨਾਤਮਾ : ਸਥਾਈ ਆਤਮਾ ਨਹੀਂ ਹੈ; ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਇਕ ਲਗਾਤਾਰ ਬਦਲਦੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ।

(ਸ) ਕਰਮ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਕ ਜੰਜਾਲ : ਚੰਗੇ ਅਤੇ ਬੁਰੇ ਕਰਮ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਜਾਂ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਫਸਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਅਹੰਕਾਰ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦੇ ਨਿਵਾਰਨ ਨਾਲ ਸੰਭਵ ਹੈ।

3. ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸ

ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਸੰਯਮ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਬੁੱਧ ਨੇ ਧਿਆਨ ਦੀ ਵਿਧੀਆਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਸਿਖਾਇਆ, ਜਿਸਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸਹੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਅਠ-ਗੁਣਾ ਮਾਰਗ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਆਤਮ-ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਅਤੇ ਨਿਰਵਾਣ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

4. ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ਾਖਾਂ

ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ਾਖਾਂ ਹਨ:

ਥੇਰਵਾਦ- ਅਸਲ ਬੁੱਧ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਤ੍ਰਿਪਿਟਕ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ।

ਮਾਹਾਯਾਨ: ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਵਾਲਾ ਬੋਧਿਸੱਤਵ ਰਾਹ ਅਤੇ ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਮੁਕਤੀ 'ਤੇ ਜੋਰ।

ਵਜਰਯਾਨਾ: ਤਿੱਬਤੀ ਬੌੱਧ ਧਰਮ, ਜੋ ਧਿਆਨ, ਜਪ ਅਤੇ ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਵਾਣ ਵੱਲ ਜਾਣ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ।

5. ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੇ ਭਾਰਤ, ਚੀਨ, ਤਿੱਬਤ, ਜਪਾਨ, ਕੋਰੀਆ ਅਤੇ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬੀ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਸਮਾਜਾਂ ਤੇ ਗਹਿਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ। ਇਹ ਧਰਮ ਸਿਰਫ ਧਾਰਮਿਕ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਿਕ, ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬੌੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ, ਸੰਸਾਰਿਕ ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਅਵਸ਼ਘੋਸ਼

ਅਵਸ਼ਘੋਸ਼ ਦਾ ਜਨਮ ਇੱਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਿਕ ਵਿਦਿਆ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਹ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸੰਭਵਤ: ਪਹਿਲਾਂ ਸਰਵਾਸਤਿਵਾਦ ਸਕੂਲ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਸਨੇ ਬੁੱਧ-ਭਕਤੀ'ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਹਾਯਾਨ ਧਾਰਾ ਲਈ ਰਾਹ ਤਿਆਰ ਹੋਇਆ।

ਅਵਸ਼ਘੋਸ਼ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਵਜੋਂ ਅਕਸਰ ਸਾਕੇਤ ਜਾਂ ਅਯੋਧਿਆ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਬਨਾਰਸ ਅਤੇ ਪਟਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਸੁਵਰਨਕਸ਼ੀ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਿਬਬਤੀ ਜੀਵਨੀ ਅਨੁਸਾਰ

ਉਹ ਐਸਾ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਸ ਤੋਂ ਅਨੁੱਤਰਿਤ ਨਾ ਰਹਿੰਦਾ ਅਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਤਰਕ ਉਸਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਟਿਕ ਨਾ ਸਕਦਾ।

ਤਿਬਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਮੁਤਾਬਕ ਅਵਸ਼ਘੋਸ਼ ਇੱਕ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਵੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਗਾਇਕ-ਵਾਦਕ ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਦਾ ਅਤੇ ਅਸਤਿਤ੍ਵ ਦੀ ਨਿਸ਼ਫਲਤਾ ਬਾਰੇ ਕਰੁਣ ਗੀਤ ਗਾ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸਨੇ ਕਲਾ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਸਮਨ੍ਵਯ ਕੀਤਾ।

ਵਾਸੁਬੰਧੂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਵਸ਼ਘੋਸ਼ ਨੇ ਕਾਤਜ਼ਾਯਨਿਪੁਤਰ ਦੀ ਅਭਿਧਰਮ ਟਿੱਪਣੀ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਚੀਨੀ ਯਾਤਰੀ ਈ-ਤਸਿੰਗ ਅਤੇ ਹਿਊਨ-ਤਸਾਂਗ ਨੇ ਉਸਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਹਿਊਨ-ਤਸਾਂਗ ਨੇ ਅਵਸ਼ਘੋਸ਼, ਦੇਵ, ਨਾਗਾਰਜੁਨ ਅਤੇ ਕੁਮਾਰਲੱਭਧ ਨੂੰ "ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਚਾਰ ਸੂਰਜ" ਕਿਹਾ।

ਅਵਸ਼ਘੋਸ਼ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ

1. ਬੁੱਧਚਰਿਤ

ਅਵਸ਼ਘੋਸ਼ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾ ਬੁੱਧਚਰਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੀ ਜੀਵਨੀ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਇੱਕ ਮਹਾਕਾਵਯ ਹੈ। ਚੀਨੀ ਯਾਤਰੀ ਈ-ਤਸਿੰਗ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਕਾਵਯ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਰਾਜ ਮਹਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਾਲ ਦੇ ਵ੍ਰਿੱਖਾਂ ਹੇਠ ਨਿਰਵਾਣ ਤੱਕ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਹ ਰਚਨਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕਾਵਯ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਮਹਾਕਾਵਯ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਰਾਮਾਯਣ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਕਾਲੀਦਾਸ ਦੀ ਕਾਵਯ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਵਸ਼ਘੋਸ਼ ਨੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੰਯਮਿਤ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਦਭੁਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਯਮ ਨਾਲ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਲਲਿਤਵਿਸਤਾਰ ਵਰਗੀ ਅਤਿਸ਼ਯੋਕਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।

ਬੁੱਧਚਰਿਤ ਵਿੱਚ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਸਿਧਾਰਥ ਦੇ ਬੁੱਢੇ, ਬੀਮਾਰ ਅਤੇ ਮ੍ਰਿਤਕ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਸਾਕਸ਼ਾਤਕਾਰ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕਾਵਯਕ ਅਤੇ ਕਰੁਣਾਤਮਕ ਹਨ। ਇਹ ਕਾਵਯ ਕਾਲੀਦਾਸ ਦੇ ਰਘੁਵੰਸ਼ 'ਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਛੱਡਦਾ ਹੈ।

2. ਸੌਂਦਰਾਨੰਦਕਾਵਯ

ਇਹ ਕਾਵਯ ਬੁੱਧ ਦੇ ਅੱਧੇ ਭਰਾ ਨੰਦ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੁੰਦਰੀ ਦੀ ਕਥਾ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ, ਵਿਰਹ, ਤਪੱਸਿਆ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਮੋਖਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਨੰਦ ਨੂੰ ਬੁੱਧ ਬਲਪੂਰਵਕ ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਦਿਖਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਨੰਦ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਸਾਰਕ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿੱਚ ਫਸਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਆਖ਼ਰਕਾਰ ਬੁੱਧ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਅਰਹਤ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਯ ਵਿੱਚ ਮਹਾਯਾਨ ਦੀ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਨੰਦ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਹੋਰਨਾਂ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਵੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

3. ਸੂਤ੍ਰਾਲੰਕਾਰ

ਸੂਤ੍ਰਾਲੰਕਾਰ ਜਾਤਕਾਂ ਅਤੇ ਅਵਦਾਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਦੀ ਕਰੁਣਾ ਅਤੇ ਭਕਤੀ ਨੂੰ ਮਹਾਯਾਨੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਇੱਕ ਕਥਾ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ "ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ" ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਹੀ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਬੁੱਧ-ਭਕਤੀ ਅਤੇ ਕਰੁਣਾ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।

4. ਵਜ੍ਰਸੂਚੀ

ਵਜ੍ਰਸੂਚੀ ਇੱਕ ਵਿਵਾਦਾਸਪਦ ਪਰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ 'ਤੇ ਤਿੱਖਾ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਨੁਸਮ੍ਰਿਤੀ, ਵੇਦ ਅਤੇ ਮਹਾਭਾਰਤ ਦੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣਿਕ ਜਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਸਦੀ ਲੇਖਕਤਾ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਤਭੇਦ ਹਨ।

ਨਾਗਾਰਜੁਨ

ਨਾਗਾਰਜੁਨ :ਭਾਰਤ ਦੇ ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਦੇ ਬੌਧ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਮਹਾਨ ਚਿੰਤਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਨ। ਉਹ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਧਯਮਿਕਾ ਸਕੂਲ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਧਯਮਿਕਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ "ਮੱਧਮ ਮਾਰਗ" ਜਾਂ "ਦੋ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚਲੇ ਬੀਚਲਾ ਰਸਤਾ", ਜੋ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਕਠੋਰ ਵਿਰੋਧਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਅਸਤੀਤਵ ਅਤੇ ਅਣਅਸਤੀਤਵ ਦੀ ਗਹਿਰੀ ਸਮਝ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਨਾਗਾਰਜੁਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਧਿਆਨ, ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਮੋਹ ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦੇਣ ਲਈ ਸਮਰਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਬੌੱਧ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਗਹਿਰੇ ਤੱਤਵ ਅਤੇ ਤਾਰਕਿਕ ਸੋਚ ਦੇ ਮੂਲ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਨ।

1. ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਮਾਂ

ਨਾਗਾਰਜੁਨ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅੰਦਾਜ਼ਨ 2ਰੀ ਤੋਂ 3ਰੀ ਸਦੀ ਈਸਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰਵਾਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ, ਪਰ ਧਾਰਮਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬੌੱਧ ਮਠਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਸਥਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਨ।ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਅਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਚੀਨ, ਜਪਾਨ, ਤਿੱਬਤ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਬੌੱਧ ਸੰਸਥਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੀ ਰਿਹਾਂ।

2. ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ

ਨਾਗਾਰਜੁਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਰਚਨਾ ਹੈ:

ਮੂਲ ਮਧਯਮਿਕਾ ਕਾਰਿਕਾ – ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸ਼ੂਨਿਆਤਾ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਵਿ ਦੇ ਰਾਹੀਂ, ਨਾਗਾਰਜੁਨ ਨੇ ਦਰਸਾਇਆ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਚੀਜ਼ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਸਥਿਰ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਅਸਤੀਤਵ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਧਿਆਨ, ਧਾਰਮਿਕ ਆਦਰਸ਼, ਅਤੇ ਮਧਯਮਿਕਾ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ।

3. ਮੁੱਖ ਸੰਕਲਪ: ਸ਼ੂਨਿਆਤਾ

ਸ਼ੂਨਿਆਤਾ ਨਾਗਾਰਜੁਨ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੋਚ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ।

ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਸੁਤੰਤਰ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਸਥਿਰ ਅਸਤੀਤਵ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀਆਂ।ਹਰ ਵਸਤੂ ਦੂਜਿਆਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮੇਂ, ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਕਾਰਣ-ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਬਦਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨਾਲ ਨਾਗਾਰਜੁਨ ਨੇ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਵਿਰੋਧਭਰੇ, ਅਸਥਿਰ ਅਤੇ ਅਸਪਸ਼ਟ ਅਹਿਸਾਸਾਂ ਨੂੰ ਹਟਾ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਅਤੇ ਬੌੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਸੱਚੇ ਅਰਥ ਤੱਕ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ।ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਜਿਵੇਂ ਕਿ "ਪਿਆਰ" ਜਾਂ "ਮੌਤ" ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਸਤੀਤਵ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੈ; ਇਹ ਸਾਰੇ ਪਰਿਸ਼ਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

4. ਮਧਯਮਿਕਾ ਸਕੂਲ

ਨਾਗਾਰਜੁਨ ਨੇ ਮਧਯਮਿਕਾ ਸਕੂਲ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਮਕਸਦ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਅਸਥਿਰਤਾ ਅਤੇ ਦੋਵਿਧਾ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣਾ ਹੈ।

ਮੁੱਖ ਬਿੰਦੂ:

ਨਾਗਾਰਜੁਨ ਨੇ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਵਿਰੋਧਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਮਤਾਵਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ।

ਕੋਈ ਵੀ ਚੀਜ਼ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ "ਸੱਚੀ" ਜਾਂ "ਗਲਤ" ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਇਹ ਰਾਹ ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਬੌਧ ਅਭਿਆਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਤੁਲਨ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

5. ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਨਾਗਾਰਜੁਨ ਦੀ ਸੋਚ ਨੇ ਬੌਧ ਧਰਮ ਨੂੰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ:

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੇ ਚੀਨੀ, ਤਿੱਬਤੀ ਅਤੇ ਜਪਾਨੀ ਬੌਧ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।

ਸ਼ੂਨਿਆਤਾ ਅਤੇ ਮਧਯਮਿਕਾ ਦੇ ਰਾਹੀਂ, ਬੌਧ ਧਰਮ ਨੂੰ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਾਰਕਿਕ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਬਣਾਇਆ।

ਨਾਗਾਰਜੁਨ ਨੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਸਿਖਾਇਆ ਕਿ ਦੁੱਖ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪਾਣ ਲਈ ਅਹੰਕਾਰ, ਮੋਹ, ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਆਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

6. ਨਾਗਾਰਜੁਨ ਦਾ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ

ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਭਾਵ – ਨਾਗਾਰਜੁਨ ਦੀ ਸੋਚ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬੇਰੋਜ਼ਗਾਰੀ, ਮੋਹ, ਅਹੰਕਾਰ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਰੋਧਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੱਤੀ।

ਬੁੱਧ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ – ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੌਧ ਧਰਮ ਨੂੰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ, ਤਾਰਕਿਕਤਾ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਨਾਲ ਸੰਤੁਲਿਤ ਕੀਤਾ।

ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ – ਨਾਗਾਰਜੁਨ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਚੀਨ, ਤਿੱਬਤ, ਜਪਾਨ, ਕੋਰੀਆ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਬੌਧ ਮਠਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜੇ ਵੀ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼

ਨਾਗਾਰਜੁਨ ਬੌਧ ਧਰਮ ਦਾ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਨਵੀਨਤਾ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲਾ ਮਹਾਨ ਚਿੰਤਕ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਇਆ ਕਿ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆ, ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਵਿਰੋਧ ਆਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਬਦਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਸੱਚੀ ਮੁਕਤੀ, ਕਰੁਣਾ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸ਼ੂਨਿਆਤਾ ਅਤੇ ਮਧਯਮਿਕਾ, ਅੱਜ ਵੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੈ।

ਵਾਸੁਬੰਧੂ

ਵਾਸੁਬੰਧੂ ਚੌਥੀ ਤੋਂ ਪੰਜਵੀ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਬੌਧ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਅਭਿਧਰਮ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਲੇਖਕ ਸਨ। ਉਹ ਨਾਗਾਰਜੁਨ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਜਾਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬਾਅਦ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਾਸੁਬੰਧੂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬੌਧ ਮਠਾਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਗਹਿਰਾਈ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਵਾਰਿਸ਼ੀ ਬੀਜ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੇਖਕ ਵਜੋਂ ਉਹ ਬੌਧ ਧਰਮ ਦੇ ਅਭਿਧਰਮ ਅਤੇ ਮਾਹਾਯਾਨ ਦਾਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਇੱਕ ਕੇਂਦਰੀ ਚਰਿੱਤਰ ਰਹੇ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਵਾਸੁਬੰਧੂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਿਨਾਇਯਾਨ ਮਠਾਂ ਵਿੱਚ ਅਭਿਧਰਮ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਵਜੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਹ ਮਾਹਾਯਾਨ ਧਰਮ ਵੱਲ ਰੁਝੇ ਅਤੇ ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਯੋਗਦਾਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਭਿਧਰਮ, ਮੂਲਧਾਰਾ ਅਤੇ ਮਾਹਾਯਾਨ ਦਾਰਸ਼ਨ ਦੇ ਮਿਲੇ-ਜੁਲੇ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਥੇਸਿਸ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ

ਵਾਸੁਬੰਧੂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾ "ਅਭਿਧਰਮ ਕੋਸ਼" ਹੈ। ਇਸ ਮਹਾਨ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਭਿਧਰਮ ਦੇ ਧਰਮ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਤੱਤ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਮੂਲ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰਵਾਨ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਕਈ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ, ਕਾਰਨ-ਫਲ ਦੇ ਨਿਯਮ, ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਮਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਅਤੇ ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ। "ਅਭਿਧਰਮ ਕੋਸ਼" ਨਾ ਸਿਰਫ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਇਸਨੇ ਬੌਧ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਕ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੰਪ੍ਰੇਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ।

ਇਸਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਾਸੁਬੰਧੂ ਨੇ ਮਿੰਤ੍ਰਾਂਗਿਕ ਅਤੇ ਮਾਹਾਯਾਨ ਦਾਰਸ਼ਨਕ ਗ੍ਰੰਥ ਵੀ ਲਿਖੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਹਾਯਾਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਅਹੰਕਾਰ, ਸੰਜੀਵਨੀ ਅਤੇ ਸ਼ੂਨ੍ਯਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ, ਵਾਸੁਬੰਧੂ ਨੇ "ਤ੍ਰਿਪਿਟਕ ਟਿੱਪਣੀਆਂ" ਅਤੇ "ਯੋਗਾਚਾਰ ਭਾਸ਼ਯ" ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦਰਸਾਇਆ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਿਆਨ, ਅਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਿਰਵਾਣ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਬੁੱਧ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਿਧਾਂਤ

ਵਾਸੁਬੰਧੂ ਨੇ ਬੌੱਧ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਕਈ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵਾਸਤੁ-ਸ਼ੂਨਯ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ, ਜਿਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ ਬਾਹਰੀ ਤੱਤ ਮਾਨਸਿਕ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਚਿਤਤ ਮਾਯਾਵਾਦ ਵਜੋਂ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਚਿੱਤ ਅਤੇ ਅਹੰਕਾਰ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕਰਕੇ ਇਹ ਦਰਸਾਇਆ ਕਿ ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਮੋਹ ਬਾਹਰੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮਨ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਾਰਨ-ਫਲ ਦੇ ਨਿਯਮ, ਸੰਸਾਰਕ ਜ਼ੁੰਜਾਲ (ਸ਼ਓṃਸ਼ārਓ) ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਮਾਰਗ ਬਾਰੇ ਵੀ ਵਿਸਥਾਰਵਾਨ ਲੇਖੇ। ਵਾਸੁਬੰਧੂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਹੀ ਗਿਆਨ, ਸੰਯਮ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਦੇ ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਬਚਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਸਿਧਾਂਤਕ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਰਾਹਨੁਮਾ ਵੀ ਸਨ।

ਵਾਸੁਬੰਧੂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਵਾਸੁਬੰਧੂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਬੌੱਧ ਧਰਮ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੋਹਾਂ ਲਈ ਅਦੁੱਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੇ ਸਿਰਫ ਭਾਰਤ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਚੀਨ, ਤਿੱਬਤ ਅਤੇ ਜਪਾਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬੌੱਧ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵੀ, ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਧਿਐਨਕ ਵਾਸੁਬੰਧੂ ਦੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਬੌੱਧ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਅਭਿਧਰਮ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਨਾਲ ਪੜਚੋਲ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸਾਰ ਵਿੱਚ, ਵਾਸੁਬੰਧੂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਬੌੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇੱਕ ਸਮੱਗਰੀ, ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਅਮੂਲ ਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਵਿਦਵਾਨ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਚਿੱਤ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਹਾਨ ਅਧਿਐਨਕ ਵੀ ਸਨ।

ਜ਼ਰਤੁਸਤ ਧਰਮ–ਜ਼ਰਤੋਸ਼ਤ ਬਹਰਾਮ–ਏ–ਪਜ਼ਹਦੋ, ਐਦਵਾਰਡ ਵਿਲੀਅਮ ਵੈਸਟ, ਜੇਮਸ ਡਾਰਮੇਸਟੇਟਰ

ਜ਼ਰਤੁਸਤ ਧਰਮ, ਜੋ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਇਰਾਨ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ, ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਦਵਿਤੀਯ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਧਰਮ ਦਾ ਮੁੱਖ ਨਾਰਾ ‘‘ਚੰਗੀ ਸੋਚ , ਚੰਗੇ ਬੋਲ, ਚੰਗੇ ਕਰਮ ’’ ਹੈ, ਜੋ ਸਿਰਫ ਧਾਰਮਿਕ ਅਮਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਿਖਾਉਂਦਾ, ਬਲਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ, ਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਸੰਵਾਰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਜ਼ਰਤੁਸਤ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਯੁੱਧ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ – ਚੰਗਾਈ ਅਤੇ ਬੁਰਾਈ ਦੀ ਲੜਾਈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦ ਇੱਛਾ ਉਸਦਾ ਮੁੱਖ ਹਥਿਆਰ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਚੋਣ ਅਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਚੰਗਾਈ ਪੱਖ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਨੈਤਿਕਤਾ, ਸੱਚਾਈ, ਅਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਧਰਮ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਅੰਗ ਹਨ।

ਧਾਰਮਿਕ ਅਭਿਆਸਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਗ, ਪਾਣੀ, ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਅਸਮਾਨ ਦੀ ਪੂਜਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਰਫ ਪੁਰਾਣੀ ਰਸਮਾਂ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਇਕਤਾ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ

ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਵਨ, ਵਪਾਰ, ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸੱਚਾਈ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਭਰੋਸਾ, ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਸਾਂਝੀ ਵੈਰਾਗਤਾ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ।

ਤਾਰੀਖੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜ਼ਰਤੁਸਤ ਧਰਮ ਨੇ ਇਰਾਨੀ ਰਾਜ-ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਸਾਸਾਨੀ ਸਮਰਾਜ (224–651) ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ ਅਤੇ ਲੋਕ ਧਰਮ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋਏ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਦਾਲਤਾਂ, ਵਿਆਹ-ਮਿਤ੍ਰਤਾ ਅਤੇ ਰਸਮਾਂ ਧਰਮ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਚੱਲੀਆਂ। 7ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫਤਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਰਸੀ ਲੋਕ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਏ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਆਪਣੀ ਧਾਰਮਿਕ ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਪਰਸੀ ਕਮੇਨਿਟੀ ਨੇ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ।

ਇਸ ਧਰਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਬਹਰਾਮ-ਏ-ਪਜ਼ਹਦੋ ਨੇ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਪੁਰਾਣੇ ਪਾਰਸੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਰਾਨੀ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਆਪਣੀ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣਾ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ। 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ, ਐਦਵਾਰਡ ਵਿਲੀਅਮ ਵੈਸਟ ਨੇ ਅਵਏਸਟਓ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਤਰਜਮਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪਾਰਸੀ ਧਰਮ ਦੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਲਈ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾਈ। ਇਸ ਕੰਮ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਇਰਾਨੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਜੇਮਸ ਡਾਰਮੇਸਟੇਟਰ ਨੇ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨ ਪਾਰਸੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਜ਼ਰਤੁਸਤ ਧਰਮ ਦੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਮਝ ਸਕਣ।

ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ, ਜ਼ਰਤੁਸਤ ਧਰਮ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸਹਜ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਚੰਗਾਈ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਸਿੱਧਾਂਤ "ਚੰਗੀ ਸੋਚ, ਚੰਗੇ ਬੋਲ, ਚੰਗੇ ਕਰਮ" ਹੈ, ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਫ਼ਰਜ਼ ਨੈਤਿਕਤਾ, ਅਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਪ੍ਰਗਟਿ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ, ਜਿਵੇਂ ਬਹਰਾਮ-ਏ-ਪਜ਼ਹਦੋ, ਵੈਸਟ ਅਤੇ ਡਾਰਮੇਸਟੇਟਰ, ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ, ਅਨੁਵਾਦ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ, ਤਾਰੀਖੀ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਜ਼ਰਤੁਸਤ ਧਰਮ ਸਿਰਫ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਨੈਤਿਕਤਾ, ਸਮਾਜਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਉੱਨਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵੀ ਹੈ।

ਜ਼ਰਤੁਸਤ ਧਰਮ ਇਹ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਧਰਮ ਹੈ ਜੋ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਪਾਰਸੀ ਅਤੇ ਇਰਾਨੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਫੈਲਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਹਿੰਸਾ, ਸਚਾਈ, ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਸੋਚ, ਚੰਗੇ ਬੋਲ, ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਸਥਾਪਕ ਜ਼ਰਤੁਸ਼ਤਰ ਜਾਂ ਜ਼ਰਥੋਸਟ੍ਰਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਹਰਾਮ-ਏ-ਪਜ਼ਹਦੋ ਇਹ ਇਰਾਨੀ ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਕਵੀ ਸੀ, ਜੋ 6ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜ਼ਰਤੁਸਤ ਧਰਮ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਸੰਰਚਨਾ ਅਤੇ ਪੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਪਾਰਸੀ ਧਰਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਐਦਵਾਰਡ ਵਿਲੀਅਮ ਵੈਸਟ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਪੰਡਿਤ ਅਤੇ ਪਾਠਕ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਪਾਰਸੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ਰਤੁਸਤ ਧਰਮ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਉਸਦਾ ਕੰਮ ਪਾਰਸੀ ਧਰਮ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਜੇਮਸ ਡਾਰਮੇਸਟੇਟਰ ਇੱਕ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਸਨਾਤਨੀ ਵਿਦਵਾਨ, ਜੋ ਜ਼ਰਤੁਸਤ ਧਰਮ ਅਤੇ ਪਾਰਸੀ ਸਾਹਿਤ 'ਤੇ ਕਾਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ (ਜ਼ਰਤੁਸਤ ਧਰਮ ਦੇ ਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥ) ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ।

ਜ਼ਰਤੁਸਤ ਧਰਮ ਮੂਲ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਜ਼ਰਤੁਸਤ ਧਰਮ, ਜਿਸਨੂੰ ਪਰਸੀ ਧਰਮ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇੱਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਧਰਮ ਹੈ ਜੋ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਰਾਨ (ਪੁਰਾਤਨ ਫਾਰਸ) ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦਾ ਸਥਾਪਕ ਜ਼ਰਤੁਸ਼ਤਰ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿੱਚ "ਜ਼ਰਥੋਸਟ੍ਰਾ" ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਰਤੁਸਤ ਧਰਮ ਦਾ ਮੁੱਖ ਧਿਆਨ ਚੰਗੀ ਸੋਚ, ਚੰਗੇ ਬੋਲ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਕਰਮ 'ਤੇ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਅਵਏਸਟਓ ਹੈ, ਜੋ ਮੰਤ੍ਰਾਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਨਿਯਮਾਂ, ਕਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਰਸੇ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਮੂਲ ਤੱਤ ਅਹੁਰਾ ਮਜ਼ਦਾ: ਇੱਕ ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਸਰਵਪ੍ਰਭੁ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ। ਅੰਗਰਾ ਮੈਯਨੂ :ਅਧਰਮ ਅਤੇ ਬੁਰਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ। ਜ਼ਰਤੁਸਤ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਚੰਗੀ ਅਤੇ ਬੁਰਾਈ ਦੀ ਲੜਾਈ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਬਹਰਾਮ-ਏ-ਪਜ਼ਹਦੋ

ਬਹਰਾਮ-ਏ-ਪਜ਼ਹਦੋ 6ਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਇਰਾਨੀ ਲੇਖਕ ਸੀ। ਉਹ ਜ਼ਰਤੁਸਤ ਧਰਮ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ, ਪੁਰਾਣੇ ਪੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਦਰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਪਾਰਸੀ ਧਰਮ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਬਹਰਾਮ-ਏ-ਪਜ਼ਹਦੋ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਅੱਜ ਵੀ ਅਸੀਂ ਅਸਲ ਪੁਰਾਣੇ ਪਾਰਸੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਐਦਵਾਰਡ ਵਿਲੀਅਮ ਵੈਸਟ

ਐਦਵਾਰਡ ਵਿਲੀਅਮ ਵੈਸਟ (1846-1915) ਇੱਕ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਇੰਡੋਲੋਜਿਸਟ ਅਤੇ ਪੰਡਿਤ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਪਾਰਸੀ ਅਤੇ ਜ਼ਰਤੁਸਤ ਧਰਮ 'ਤੇ ਵਿਆਪਕ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਉਸਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕੰਮ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਤਰਜਮਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਝਣ ਲਈ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਤਰੀਕੇ ਵਰਤੇ। ਵੈਸਟ ਦੀ ਲਿਖਤ ਅਤੇ ਅਨੁਵਾਦੀ ਯੋਗਦਾਨ ਨੇ ਪੂਰਬੀ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਲਈ ਸੁਗਮ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

ਜੇਮਸ ਡਾਰਮੇਸਟੇਟਰ

ਜੇਮਸ ਡਾਰਮੇਸਟੇਟਰ (1849-1894) ਇੱਕ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ, ਜੋ ਫਾਰਸੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਜ਼ਰਤੁਸਤ ਧਰਮ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ । ਡਾਰਮੇਸਟੇਟਰ ਨੇ ਪਾਰਸੀ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਗੁੜ੍ਹੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਲਈ ਵਿਵੇਚਨਾਤਮਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਸਿਰਫ ਅਨੁਵਾਦਕ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਜ਼ਰਤੁਸਤ ਧਰਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨਕਾਰੀ ਵੀ ਸੀ।

ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼

ਜ਼ਰਤੁਸਤ ਧਰਮ: ਚੰਗਾਈ-ਬੁਰਾਈ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੇ ਅਹਿੰਸਾ ਤੇ ਕੇਂਦਰਤ ਧਰਮ ਹੈ। ਬਹਰਾਮ-ਏ-ਪਜ਼ਹਦੋ ਨੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪਾਰਸੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸੰਕਲਨ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ। ਐਦਵਾਰਡ ਵਿਲੀਅਮ ਵੈਸਟ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ।

ਯਹੂਦੀ ਧਰਮ- ਜੇਰੋਮ, ਸੰਤ ਅਗਸਤੀਨ, ਸੰਤ ਥਾਮਸ ਐਕੁਨਿਕਸ

ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ

ਯਹੂਦੀ ਧਰਮ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਇਕ-ਈਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਧਰਮਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਨੀਂਹ ਨਬੀ ਮੂਸਾ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਧਰਮ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਇੱਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਜੋ ਨਿਆਂਪ੍ਰਯ, ਦਯਾਲੂ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਰਚੇਤਾ ਹੈ। ਯਹੂਦੀ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਹਿਦ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਜੋ ਤੌਰਾਹ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੌਰਾਹ ਸਿਰਫ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਕਾਨੂੰਨ, ਨੈਤਿਕਤਾ, ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਦੀ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਕ ਹੈ। ਯਹੂਦੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਕਰਮ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ; ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸਿਰਫ ਅੰਦਰੂਨੀ ਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਕਰਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਨਸਾਫ਼, ਦਇਆ, ਸਮਾਜਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਗੌਰਵ ਯਹੂਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਤੰਭ ਹਨ।

ਯਹੂਦੀ ਧਰਮ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨਾਲ ਗਹਿਰਾਈ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਮਨੁੱਖੀ ਦੁੱਖ, ਜਲਾਵਤਨੀ,ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਆਸ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਅਰਥ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਰਾਹ 'ਤੇ ਚੱਲ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਬਣਾਏ। ਆਤਮਾ, ਪਾਪ, ਤੌਬਾ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਯਹੂਦੀ ਸੋਚ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਅੰਗ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਮੁਕਤੀ ਸਿਰਫ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਨਿਆਂਪੂਰਨ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ।ਯਹੂਦੀ ਧਰਮ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ ਯਹੂਦੀ ਸਮਾਜ, ਬਲਕਿ ਇਸਾਈ ਧਰਮ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਗਹਿਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ।

ਜੇਰੋਮ

ਜੇਰੋਮ ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਈਸਾਈ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਬਾਈਬਲ ਦਾ ਲਾਤੀਨੀ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਹਿਬਰੂ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਯਹੂਦੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਗਹਿਰਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਜੇਰੋਮ ਯਹੂਦੀ ਧਰਮ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਨਿਯਮ ਨੂੰ ਮੂਲ ਹਿਬਰੂ ਸਰੋਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਮਝਣ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਯਹੂਦੀ ਧਰਮ ਦੀ ਲਿਖਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੰਦਰਭ ਨੂੰ ਈਸਾਈ ਥਿਓਲੋਜੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸਥਾਨ ਮਿਲਿਆ।

ਸੰਤ ਅਗਸਤੀਨ

ਸੰਤ ਅਗਸਤੀਨ ਨੇ ਯਹੂਦੀ ਧਰਮ ਨੂੰ ਈਸਾਈ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਪਿਛੋਕੜ ਵਜੋਂ ਵੇਖਿਆ। ਉਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਯਹੂਦੀ ਧਰਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਪੜਾਅ ਸੀ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਅਗਸਤੀਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਯਹੂਦੀ ਕਾਨੂੰਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਾਪ ਦੀ ਸਮਝ ਦਿਵਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਕਿਰਪਾ = ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਸਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਇਸਾਈ ਕੇਂਦਰਿਤ ਸੀ, ਪਰ ਯਹੂਦੀ ਧਰਮ ਦੀ ਨੈਤਿਕ ਗੰਭੀਰਤਾ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਉਸਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਯਹੂਦੀ ਧਰਮ ਅਗਸਤੀਨ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣਿਆ।

ਸੰਤ ਥਾਮਸ ਐਕੁਨਿਕਸ

ਸੰਤ ਥਾਮਸ ਐਕੁਨਿਕਸ ਨੇ ਯਹੂਦੀ ਧਰਮ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ। ਉਸਨੇ ਤੌਰਾਹ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਨੈਤਿਕ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ। ਐਕੁਨਿਕਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਯਹੂਦੀ ਕਾਨੂੰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਯਹੂਦੀ ਧਰਮ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਨਿਯਮਾਂ—ਜਿਵੇਂ ਨਿਆਂ, ਸੱਚਾਈ ਅਤੇ ਦਇਆ—ਨੂੰ ਸਰਬਭੌਮ ਮਾਨਵ ਮੁੱਲ ਮੰਨਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਯਹੂਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਉਸਦੀ ਥਿਓਲੋਜੀ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨ, ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਤਰਕ ਦਾ ਮੂਲ ਸਰੋਤ ਬਣਿਆ।

ਯਹੂਦੀ ਧਰਮ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨ, ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਧਰਮ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਨਿਆਂਪੂਰਨ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇਰੋਮ ਨੇ ਯਹੂਦੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਤੇ ਲਿਖਤੀ ਸਹੀਅਤ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ, ਸੰਤ ਅਗਸਤੀਨ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਿੱਤੀ, ਅਤੇ ਸੰਤ ਥਾਮਸ ਐਕੁਨਿਕਸ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨਾਤਮਕ ਅਸੂਲਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਮਾਨਵ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਯਹੂਦੀ ਧਰਮ ਨਾ ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਧਰਮ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਪੱਛਮੀ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨਿਕ ਸੋਚ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਨੀਂਹ ਵੀ ਹੈ।

ਯਹੂਦੀ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਤੌਰਾਹ ਹੈ, ਜੋ ਸਿਰਫ਼ ਪਵਿੱਤਰ ਗ੍ਰੰਥ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਯਹੂਦੀ ਜੀਵਨ "ਅਹਿਦ" ਦੇ ਵਿਚਾਰ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਇਸਰਾਈਲ ਦੀ ਕੌਮ ਦਰਮਿਆਨ ਇਕ ਪਵਿੱਤਰ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਸ ਅਹਿਦ ਦੇ ਤਹਿਤ ਯਹੂਦੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਫ਼ਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰੇ। ਇਹ ਹੁਕਮ ਸਿਰਫ਼ ਉਪਾਸਨਾ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਭੋਜਨ, ਸ਼ਬਤ, ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਵਨ, ਵਪਾਰ, ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਤੱਕ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਹੂਦੀ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਵੱਖਰੇਪਣ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਹਰ ਕਰਮ ਧਾਰਮਿਕ ਮਹੱਤਤਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਦਰਸ਼ਨ

ਯਹੂਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਇਕ-ਈਸ਼ਵਰਵਾਦ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਨਿਆਂਪ੍ਰਯ, ਦਯਾਲੂ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਸਰੋਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਯਹੂਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਕੰਮ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਨਿਆਂ, ਦਇਆ ਅਤੇ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸੁਧਾਰਨਾ—ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਮੁੱਖ ਧੁਰ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸਿਰਫ਼ ਆਤਮਿਕ ਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਨੈਤਿਕ ਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਾਪ, ਤੌਬਾ, ਮਾਫ਼ੀ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਯਹੂਦੀ ਸੋਚ ਦੇ ਅਹੰਕਾਰਕ ਅੰਗ ਹਨ। ਦਰਸ਼ਨਾਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ, ਯਹੂਦੀ ਧਰਮ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਅਰਥਪੂਰਕ ਮੰਨਦਾ ਹੈ—ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਤਾ

ਯਹੂਦੀ ਧਰਮ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਤਾ ਬੇਹੱਦ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀਬੱਧ ਇਕ-ਈਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਧਰਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੇ ਬਾਅਦ ਦੇ ਧਰਮਾਂ—ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਇਸਾਈ ਧਰਮ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ—ਨੂੰ ਗਹਿਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਨਬੀਆਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ, ਨੈਤਿਕ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਚੇਤਨਾ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੋਚ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਆਕਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਯਹੂਦੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਲਾਵਤਨੀ, ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਅਡਿੱਗਤਾ ਨੇ ਇਹ ਦਰਸਾਇਆ ਕਿ ਧਰਮ ਸਿਰਫ਼ ਭੂਗੋਲ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਲਿਖਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਯਾਦਾਸ਼ਤ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਯਹੂਦੀ ਧਰਮ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ, ਨੈਤਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਨੀਂਹ ਦਿੱਤੀ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਹਰ ਪੜਾਅ 'ਤੇ—ਚਾਹੇ ਬਾਬਿਲੋਨੀ ਕੈਦ ਹੋਵੇ, ਰੋਮਨ ਦੌਰ, ਮੱਧਕਾਲ ਜਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ—ਯਹੂਦੀ ਧਰਮ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ।

ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼

ਯਹੂਦੀ ਧਰਮ ਇੱਕ ਐਸਾ ਧਰਮ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਕਾਨੂੰਨ ਨਾਲ, ਦਰਸ਼ਨ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨਾਲ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਧਰਮ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਭਗਤ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਨਿਆਂਪ੍ਰਯ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਾਥੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ-ਰੀਤ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਸਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਦਰਸ਼ਨ ਮਨੁੱਖੀ ਗੌਰਵ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਤਾ ਪੂਰੇ ਪੱਛਮੀ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨਿਕ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਈਸਾਈ ਧਰਮ- ਸੇਂਟ ਪਾਲ, ਸੇਂਟ ਪੀਟਰ, ਜੋਸਿਫ ਅੰਗੁਸ

ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦਾ ਮੂਲ ਕੇਂਦਰ ਯਿਸੂ ਮਸੀਹ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਉਪਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਬਲੀਦਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਉਸ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਤਾ ਹੈ। ਈਸਾਈ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਰਾਹੀਂ ਆਤਮਿਕ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ, ਚਰਚ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ, ਬਾਈਬਲ ਪਾਠ, ਬਪਤਿਸਮਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਭੋਜ ਈਸਾਈ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਹੰਕਾਰਕ ਅੰਗ ਹਨ। ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸਿਰਫ਼ ਮੰਨਣ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਕਰਮਾਂ—ਦਇਆ, ਮਾਫ਼ੀ, ਨਿਮਰਤਾ ਅਤੇ ਤਿਆਗ—ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ''ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਪਿਆਰ ਕਰੋ'' ਜਿਹਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਈਸਾਈ ਜੀਵਨ ਦੀ ਉੱਚੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਦਰਸ਼ਨਾਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ, ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਪਾਪ, ਕਿਰਪਾ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਜਨਮਜਾਤ ਪਾਪੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਰਾਹੀਂ ਉਸਦੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਉਧਾਰ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨ ਨਾਲੋਂ ਕਿਰਪਾ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਯਿਸੂ ਮਸੀਹ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਮੁਕਤੀਦਾਤਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਦੀ ਅਮਰਤਾ, ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਆਖਰੀ ਨਿਆਂ ਈਸਾਈ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਹੰਕਾਰਕ ਤੱਤ ਹਨ। ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਕਸਟ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਤਮਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸੇਂਟ ਪਾਲ

ਸੇਂਟ ਪਾਲ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਈਸਾਈਆਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ, ਪਰ ਆਤਮਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਨੇ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਨੂੰ ਯਹੂਦੀ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਗੈਰ-ਯਹੂਦੀ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਉਸਨੇ ''ਕਿਰਪਾ ਰਾਹੀਂ ਮੁਕਤੀ'' ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ। ਸੇਂਟ ਪਾਲ ਦੇ ਪੱਤਰ ਨਿਊ ਟੈਸਟਾਮੈਂਟ ਦਾ ਅਹੰਕਾਰਕ ਹਿੱਸਾ ਹਨ ਅਤੇ ਈਸਾਈ ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਨੀਂਹ ਬਣੇ।

ਸੇਂਟ ਪੀਟਰ

ਸੇਂਟ ਪੀਟਰ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਨੇੜਲੇ ਸ਼ਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਈਸਾਈ ਚਰਚ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਰੋਮ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪੋਪ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੇਂਟ ਪੀਟਰ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚਰਚ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਨੇਤ੍ਰਤਵ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਯਿਸੂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਅਤੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਈਸਾਈ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਇਕਜੁੱਟ ਕੀਤਾ। ਉਸਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨੇ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਨੂੰ ਤਿਆਗ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਅਡਿੱਗਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦਿੱਤਾ।

ਜੋਸਿਫ ਅੰਗੁਸ

ਜੋਸਿਫ ਅੰਗੁਸ ਈਸਾਈ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਵਿਚਾਰਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਪਾਪ, ਕਿਰਪਾ, ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਤੇ ਗਹਿਰਾ ਦਰਸ਼ਨਾਤਮਕ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਗਸਤੀਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਤਮਾ ਤਦ ਤੱਕ ਅਸ਼ਾਂਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜਦ ਤੱਕ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਨਾ ਲੱਭ ਲਵੇ। ਉਸਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਮੱਧਕਾਲੀ ਈਸਾਈ ਥਿਓਲੋਜੀ ਦੀ ਨੀਂਹ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਈਸਾਈ ਸੋਚ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੈ।ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ ਤੇ, ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਕਾਨੂੰਨ, ਸਿੱਖਿਆ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨੂੰ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰੋਮਨ ਸਮਰਾਜ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਯੂਰਪ ਤੱਕ, ਮਨੁੱਖੀ ਗੌਰਵ, ਦਇਆ, ਸਮਾਜਿਕ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹਨ। ਸਕੂਲਾਂ, ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੇਵਾ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਇਸਾਈ ਧਰਮ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦੇਣ ਹੈ।

ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼

ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਸੇਵਾ, ਦਰਸ਼ਨ ਕਿਰਪਾ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਤਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸੇਂਟ ਪੀਟਰ ਨੇ ਚਰਚ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ, ਸੇਂਟ ਪਾਲ ਨੇ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਜੋਸਿਫ ਅਗਸਤੀਨ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗਹਿਰਾ ਦਰਸ਼ਨਾਤਮਕ ਆਧਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਧਰਮ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਧਾਰਾ ਹੈ।

ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ- ਅਲ ਕਿੰਦੀ, ਇਬਨੇ ਸਿਨਾ, ਅਲ ਗਜ਼ਾਲੀ

ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦਾ ਆਧਾਰ ਤੌਹੀਦ (ਇੱਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਏਕਤਾ) ਤੇ ਹੈ। ਮੁਸਲਿਮ ਜੀਵਨ ਦਾ ਹਰ ਪੱਖ—ਨਿੱਜੀ, ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ—ਪਰਮਾਤਮਾ (ਅੱਲਾਹ) ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਣ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸਲਾਮੀ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪੰਜ ਸਤੰਭ —ਕਲਮਾ, ਨਮਾਜ਼, ਰੋਜ਼ਾ, ਜਕਾਤ ਅਤੇ ਹੱਜ—ਮੁਸਲਿਮ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸਲਾਮ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਸਿਰਫ਼ ਉਪਾਸਨਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਨਸਾਫ਼, ਇਮਾਨਦਾਰੀ, ਦਇਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਸ਼ਰੀਅਤ ਕਾਨੂੰਨ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਨਿਆਂਪੂਰਨ ਦਿਸ਼ਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਲਈ ਅੱਲਾਹ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜਵਾਬਦੇਹ ਹੈ।

ਇਸਲਾਮੀ ਦਰਸ਼ਨ

ਇਸਲਾਮੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਅਕਲ ਅਤੇ ਵਹੀ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੋਚਣ, ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੁਰਆਨ ਵਿੱਚ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਗਿਆਨ, ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸਲਾਮੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਾਰ ਅਰਥਪੂਰਕ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਇੱਛਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਦੀ ਅਮਰਤਾ, ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਆਖਰੀ ਨਿਆਂ ਇਸਲਾਮੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਤੱਤ ਹਨ।

ਅਲ ਕਿੰਦੀ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ

ਅਲ ਕਿੰਦੀ (9ਵੀਂ ਸਦੀ) ਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਮਹਾਨ ਮੁਸਲਿਮ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਯੂਨਾਨੀ ਦਰਸ਼ਨ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਅਰਸਤੂ ਅਤੇ ਪਲੇਟੋ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸੋਚ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਅਲ ਕਿੰਦੀ ਦਾ ਮਤ ਸੀ ਕਿ ਅਕਲ ਅਤੇ ਧਰਮ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸੱਚ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੇ ਦੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਹ ਹਨ। ਉਸਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਏਕਤਾ, ਆਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਲ ਕਿੰਦੀ ਨੇ ਇਸਲਾਮੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਰੱਖੀ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ, ਗਣਿਤ ਅਤੇ ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਵੀ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ।

ਇਬਨੇ ਸਿਨਾ

ਇਬਨੇ ਸਿਨਾ (10ਵੀਂ-11ਵੀਂ ਸਦੀ) ਇਸਲਾਮੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ''ਅਵਸ਼ਕ ਸੱਤਾ'' (ਏਚਏਸਸਓਰੇ ਭਏਨਗ) ਕਿਹਾ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਅਕਲ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਆਤਮਾ, ਅਸਤਿਤਵ ਅਤੇ ਗਿਆਨ 'ਤੇ ਡੂੰਘੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ। ਇਬਨੇ ਸਿਨਾ ਦਾ ਮਤ ਸੀ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਅਮਰ ਹੈ ਅਤੇ ਅਕਲ ਰਾਹੀਂ ਸੱਚਾਈ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਛਓਨੋ ੋਡ ੰਇਦਿਚਿਨਏ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨਿਕ ਲਿਖਤਾਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮੀ ਸੰਸਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਯੂਰਪ ਦੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ।

ਅਲ ਗ਼ਜ਼ਾਲੀ

ਅਲ ਗ਼ਜ਼ਾਲੀ (11ਵੀਂ-12ਵੀਂ ਸਦੀ) ਨੇ ਇਸਲਾਮੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਨੇ ਦਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤਿਰਕਤਾ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਅਕਲ ਰਾਹੀਂ ਪਰਮ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਅਲ ਗ਼ਜ਼ਾਲੀ ਨੇ ਆਤਮਿਕ ਅਨੁਭਵ (ਸ਼ੁਡਿਸਮ) ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਿਤਾਬ ਠਓਹਓਡੁਟ ਓਲ-ਢਓਲਓਸਿਡਓ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਇਬਨੇ ਸਿਨਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਅਲ ਗ਼ਜ਼ਾਲੀ ਨੇ ਧਰਮ, ਆਚਰਨ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ।

ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ ਤੇ, ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਧਾਰਮਿਕ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਬੌਧਿਕ, ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਬਗਦਾਦ, ਕੋਰਡੋਬਾ ਅਤੇ ਕਾਹਿਰਾ ਵਰਗੇ ਕੇਂਦਰ ਗਿਆਨ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸਥਾਨ ਬਣੇ। ਅਲ ਕਿੰਦੀ, ਇਬਨੇ ਸਿਨਾ ਅਤੇ ਅਲ ਗ਼ਜ਼ਾਲੀ ਵਰਗੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮੀ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪਛਾਣ ਦਿਵਾਈ। ਇਸਲਾਮ ਨੇ ਨਿਆਂ, ਸਮਾਨਤਾ, ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੋਚ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ, ਜਿਸਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਯੂਰਪ ਦੀ ਰਿਨੈਸਾਂਸ ਤੇ ਵੀ ਪਿਆ।

ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਆਗਿਆਪਾਲਨ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ, ਦਰਸ਼ਨ ਅਕਲ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਸੰਤੁਲਨ, ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਤਾ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਅਲ ਕਿੰਦੀ ਨੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ, ਇਬਨੇ ਸਿਨਾ ਨੇ ਅਕਲ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅਲ ਗ਼ਜ਼ਾਲੀ ਨੇ ਆਤਮਿਕਤਾ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੁੜ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਲਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਡੂੰਘੀ ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਧਾਰਾ ਹੈ।